

5:00 AM

COALITION

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ

Автори звіту:

Юрій Микитин, кандидат юридичних наук, професор, директор навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, аналітик громадської організації «Поступовий гурт франківців»,

Олег Колесніченко, документатор Коаліції «Україна. П'ята ранку»,

Ольга Лотоцька-Колесніченко, документаторка Коаліції «Україна. П'ята ранку»,

Надія Васьківська, юристка Регіонального центру прав людини,

Любов Смачило, аналітикиня Медійної ініціативи за права людини,

Катерина Рашевська, експертка Регіонального центру прав людини.

За редакцією:

Альони Луньової, директорки з адвокації Центру прав людини ZMINA,

Онисії Синюк, правової аналітикині Центру прав людини ZMINA.

Kingdom of the Netherlands

5:00 AM

COALITION

Аналітичний звіт підготовлено в рамках проєкту «Об'єднані на шляху до правосуддя: документування тяжких міжнародних злочинів під час російської збройної агресії в Україні», що реалізується Регіональним центром прав людини за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Королівства Нідерланди.

З усіх додаткових питань щодо інформації, висвітленої в аналітичному звіті, ви можете звернутися до коаліції «Україна. П'ята ранку»:

ukraine5am.coalition@gmail.com

<https://www.facebook.com/Ukraine.5am>

<https://www.5am.in.ua>

<https://mobile.twitter.com/ukraine5am>

Зміст

Вступ	4
Список скорочень	6
Резюме	7
1. Примус до отримання громадянства РФ: визначення основних понять, правова кваліфікація.	9
2. Нав'язування громадянства РФ як стала політика держави-агресора	16
3. Нав'язування російського громадянства на тимчасово окупованих територіях України (з 2014 до 24.02.2022)	24
АР Крим та місто Севастополь	24
Окремі райони Донецької та Луганської областей, окуповані РФ	29
4. Динаміка нав'язування громадянства РФ після початку повномасштабного вторгнення (за регіональним принципом)	32
4.1. Донецька та Луганська область	33
4.2. Херсонська область	36
4.3. Запорізька область	39
5. Нав'язування громадянства РФ громадянам України на території РФ	43
6. Набуття громадянства РФ: ключові ризики	47
Висновки та рекомендації	48

Вступ

Після початку вторгнення на територію України у 2014 році Російська Федерація взялася застосовувати інструменти нав'язування громадянства РФ населенню окупованих територій. Першими жертвами такої політики стали жителі окупованого Криму. РФ почала автоматично вважати всіх, хто проживав на території півострова на момент його окупації, громадянами Росії, якщо у місячний строк вони не подали заяви про відмову від російського громадянства. Наступним кроком стало нав'язування громадянства РФ в окремих районах Донецької та Луганської областей, яке на відміну від Криму відбувалося в формі спрощення набуття громадянства з одночасним обмеженням прав осіб, які не отримали громадянства РФ. З початком повномасштабного вторгнення на окупованих територіях Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей Росія продовжила реалізовувати цей сценарій: отримання російського громадянства можливе у спрощеному порядку, воно передбачає подання заяви про відмову від громадянства України. Але водночас активніше, ніж раніше, окупаційна влада РФ застосовує практику створення таких умов, за яких проживання українців на окупованій території за відсутності паспорта громадянина РФ стає неможливим.

Приклади таких умов: обмеження щодо отримання належного правового захисту, реалізації майнових прав, отримання послуг у соціальній, медичній, освітній, трудовій сферах. Громадяни України опиняються в ситуації, коли вони можуть бути видворені зі свого місця проживання через те, що відмовилися від російського громадянства. Крім того, на окупованих територіях РФ розпочала проводити призовні кампанії та мобілізацію, яка відбувається в примусовий спосіб. Громадяни України, які були вимушені отримати російське громадянство, постали перед загрозою призову до збройних сил Російської Федерації та участі у збройному конфлікті проти України на боці РФ.

Тож політика нав'язування громадянства РФ на окупованих територіях спрямована на створення таких умов, за яких ті, хто не отримав російське громадянство, обмежуються в правах і доступі до базових послуг.

Водночас в українському суспільстві регулярно виникають дискусії щодо того, які дії повинні бути вчинені щодо українських громадян, які отримали паспорт країни-агресора на тимчасово окупованій нею території. Ці дискусії часто зводяться до того, які негативні наслідки мають настати для людини, яка отримала російські документи. Втім, центральним фокусом обговорень мають бути політики, направлені на примусову паспортизацію громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях України, автори та виконавці цих політик.

Мета дослідження:

простежити ключові етапи та практики впровадження політики нав'язування громадянства РФ українським громадянам — жителям тимчасово окупованих територій України, а також громадянам України, які внаслідок збройної агресії були вимушені переміститися до РФ, а також надати правову кваліфікацію таких дій — у межах міжнародного права і в межах українського законодавства.

Об'єктом дослідження

є законодавство РФ (Федеральні закони РФ, Укази Президента РФ) щодо нав'язування громадянства РФ, протиправно поширене на території України після початку її окупації, починаючи з 2014 року до 1 грудня 2023 року, а також відкриті джерела, зокрема, медіа та соціальні мережі, задокументовані свідчення людей, які зазнали або стали свідками нав'язування громадянства РФ.

Завдання дослідження полягають у проведенні:

- аналізу політики РФ у сфері нав'язування громадянства РФ громадянам України, які проживають на тимчасово окупованих територіях України;
- аналізу політики РФ у сфері нав'язування громадянам України громадянства РФ на території РФ;
- оцінки динаміки нав'язування громадянства РФ на окупованих територіях;
- правової кваліфікації нав'язування громадянства РФ громадянам України на окупованих територіях крізь призму міжнародного права, національного законодавства України, позиції уряду України.

Методологічні обмеження дослідження.

1. Встановлення достовірної статистики щодо паспортизації на ТОТ залишається складним процесом. Наразі неможливо встановити, яка кількість населення проживає на ТОТ, скільки серед них громадян України, а отже, число тих, хто отримав російський паспорт, вважатиметься лише припущенням. Також варто зауважити, що тема паспортизації на ТОТ є політизованою, тому будь-яка статистика, надана окупаційними органами влади, може використовуватися для створення враження широкомасштабного добровільного набуття громадянства РФ громадянами України.
2. Дослідження проводилося в умовах відсутності доступу до тимчасово окупованої території України, а також території РФ, і базується переважно на інформації, отриманій із відкритих джерел, а також із інтерв'ю з громадянами України, які виїхали з ТОТ. У дослідженні обмежено наводиться інформація з джерел окупаційних органів влади та влади РФ, враховуючи неможливість верифікувати ці дані. Також дослідники не мали змоги верифікувати деякі дані, надані ГУР МО України чи іншими джерелами, пов'язаними з органами державної влади України.

Список скорочень

- БФЦ** — Багатофункціональний центр
(рос. – Многофункциональный центр)
- «ДНР»** — окремі райони Донецької області, окуповані РФ до 2022 року (так звана Донецька народна республіка)
- ЗС РФ** — Збройні сили Російської Федерації
- «Л/ДНР»** — окремі райони Донецької та Луганської областей, окуповані РФ до 2022 року (так звані Луганська та Донецька народні республіки)
- «ЛНР»** — окремі райони Луганської області, окуповані РФ до 2022 року (так звана Луганська народна республіка)
- МВС РФ** — Міністерство внутрішніх справ Російської Федерації
- ОВА** — Обласна військова адміністрація
- ОМС** — обов'язкове медичне страхування
- ПНП** — посвідка на постійне проживання
- РФ** — Російська Федерація
- «СВО»** — евфемізм російської влади для вторгнення в Україну (так звана спеціальна воєнна операція)
- ТОТ** — тимчасово окупована територія
- УВКПЛ ООН** — Управління Верховного комісара ООН з прав людини
- ФКЗ** — Федеральний конституційний закон
- ФМС** — Федеральна міграційна служба
- ЦТУІГ** — Центр тимчасового утримання іноземних громадян

Резюме

- 1.** Нав'язування громадянства РФ задля викорінення української ідентичності і мешканцям окупованих територій, і депортованим, порушує основоположні принципи міжнародного публічного права: територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи. Відповідна політика РФ була неодноразово засуджена міжнародним співтовариством. Таке нав'язування громадянства РФ також порушує універсально визнані права людини — не лише в контексті права на громадянство, а й щодо заборони нелюдського поводження, свавільного втручання в сімейне та приватне життя, право власності, право на збереження ідентичності, право на освіту, свободу пересування.
- 2.** Поширення російського законодавства на окуповані території України та нав'язування українцям російського громадянства в умовах окупації також суперечить фундаментальному принципу міжнародного гуманітарного права — *status quo ante bellum*, порушує ряд норм міжнародного гуманітарного права щодо заборони примусу жителів окупованої території присягати на вірність державі-супротивнику та зміни громадянського статусу дітей. Нав'язування громадянства РФ неповнолітнім також має ознаки злочину геноциду в частині насильницької передачі дітей з однієї захищеної групи в іншу.
- 3.** Незважаючи на подекуди суперечливі політичні позиції окремих посадовців, згідно з чинним українським законодавством, нав'язування громадянства РФ жителям окупованих територій України є порушенням, наслідки якого нікчемні. Жителі окупованих територій визнаються такими, що не набули громадянства РФ та залишаються громадянами України.
- 4.** Російська Федерація — унікальний приклад використання нав'язування власного громадянства задля реалізації експансійної політики. Відразу після розпаду Радянського Союзу Росія розпочала приховану паспортизацію жителів країн, які отримали незалежність, надаючи привілеї за отримання російського громадянства. Така паспортизація завжди передувала розв'язанню РФ агресивних воєн: у Придністров'ї, Грузії, Україні.
- 5.** У 2001 році у власному законодавстві всупереч основоположним принципам міжнародного права РФ закріпила можливість анексії іноземної держави або її частини. З 2002 року в російському праві з'явилося положення про автоматичне нав'язування громадянства жителям окупованих територій. Саме ця процедура була застосована після окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь у 2014 році. Що ж до окупованих у 2014 році районів Донецької та Луганської області, то процедура передбачала ілюзію вибору — громадянство нав'язувалося через процедуру спрощення його набуття та одночасного створення атмосфери примусу на території, де права населення суттєво обмежувалися за відсутності громадянства РФ. Така ж система була застосована у 2022 році в окупованих районах Херсонської та Запорізької області, коли їх після «референдумів» Федеральними Законами було «прийнято» до складу РФ — єдиною вимогою для набуття громадянства РФ передбачено принесення присяги.

- 6.** Практики, спрямовані на примус населення окупованих територій до набуття громадянства РФ, передбачені російським законодавством. Зокрема, українських громадян, які не отримали паспортів РФ та проживають на ТОТ України, визнано іноземцями. При цьому для них встановлюється вимога оформити ПНП РФ, а от для громадян інших держав достатньо просто підтвердити ПНП України й отримати аналог РФ. Обмеження, передбачені законодавством, стосуються всіх сфер життя — наприклад, отримання соціальної допомоги та медичної допомоги за ОМС стає можливим виключно за умови отримання громадянства РФ чи ПНП, встановлюється вимога отримання паспорта громадянина РФ вперше у 14 років, його наявність є однією з обов'язкових умов для отримання документа, що підтверджує здобуття середньої освіти.
- 7.** Українці, які, попри створені РФ штучні перешкоди, відмовляються від громадянства держави-агресора, вже стикаються з усіма цими обмеженнями на практиці. Політика щодо громадян України на окупованих територіях, спрямована на нав'язування їм громадянства РФ, простежується від початку окупації українських територій — з 2014 року в Криму та в окремих районах Донецької та Луганської областей.
- 8.** Політика нав'язування громадянства РФ поширилася і на території, окуповані РФ після 24 лютого 2022 року, її продовжують реалізовувати на територіях, окупованих з 2014 року. Жителі ТОТ стають жертвами численних порушень прав людини в соціальній, медичній, освітній, трудовій сфері, зазнають свавільного втручання в майнові права та свободу пересування, піддаються процедурі «депортації» та «видворення».
- 9.** Окремою ціллю політики насильницької паспортизації стали українські діти: і ті, кого РФ депортувала, і ті, хто перебуває на окупованих територіях. Нав'язане російське громадянство використовується для викорінення української національної ідентичності неповнолітніх, зокрема через «перевиховання» та насильницьке передавання в російські родини.
- 10.** Нав'язування громадянства РФ чинить негативний вплив і на українських громадян, які перебувають на території РФ. У значній кількості випадків переміщення українців мало ознаки депортації. Нав'язане російське громадянство ускладнює повернення українців додому та призводить до порушення їхніх прав, особливо для вразливих категорій населення. Ключову роль у цьому питанні протягом 2022–2023 років відігравав Указ Президента РФ № 330 (згодом замінений на Указ № 11), що фактично позбавляє недієздатних та неповнолітніх громадян України права вибору громадянства і дозволяє ухвалювати рішення щодо зміни громадянства стороннім особам та організаціям, що можуть бути призначені російською владою чи окупаційними адміністраціями.
- 11.** Як отримання, так і неотримання російського громадянства українцями в депортації або на окупованих територіях спричиняє обмеження та порушення їхніх прав, окремі з яких мають ознаки воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Одним зі згаданих воєнних злочинів є примусовий призов на строкову військову службу, який Росія розпочала на території Криму в 2015 році. Станом на 2023 рік окупаційна влада провела лише на окупованому півострові 17 незаконних призовних кампаній. Відповідні процеси, спочатку приховано (протягом 2020–2022 року в районах Донецької та Луганської областей, окупованих до 2022 року), а пізніше відкрито — організовані також на територіях України, окупованих після 24 лютого 2022 року.

1 Примус до отримання громадянства РФ: визначення основних понять, правова кваліфікація

Для цілей даної аналітики поняття, що вживаються, надалі визначаються так.

- Нав'язування громадянства РФ — комплекс політик, законодавчих змін та заходів РФ, спрямований на створення умов, за яких отримання громадянства РФ стає обов'язковим та вимушеним для того, щоб громадяни України залишалися на ТОТ та мали доступ до реалізації базових прав. Нав'язуванням громадянства РФ будуть вважатися ці дії і на території РФ, якщо вони застосовуються до неповнолітніх та недієздатних громадян України, а також осіб, які були депортовані на територію РФ, зокрема тих, що перебували в місцях несвободи (установах виконання покарань, закладах інтернатного типу, геріатричних пансіонатах тощо).
- Примус до отримання громадянства РФ, який чинить влада РФ, зокрема на тимчасово окупованих територіях України, виражається у фізичному примусі, включає психологічний примус, переслідування за ознакою громадянства, а також створення атмосфери примусу та страху, обмеження прав та доступу до базових послуг для тих, хто не набув громадянства РФ або від нього відмовився.

Нав'язування громадянства РФ жителям окупованих територій України як порушення міжнародного публічного права

Нав'язування громадянства РФ жителям окупованих територій України є порушенням основоположних принципів міжнародного права, зокрема територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи¹. Норма, відповідно до якої держави визнають закони про громадянство одна одної лише тією мірою, якою вони відповідають міжнародним конвенціям, звичаям та загально визнаним принципам права,

¹ UN General Assembly, Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations, A/RES/2625(XXV), 24 October 1970; Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act, 1 August 1975.

була закріплена ще в Гаазькій конвенції 1930 року про деякі питання щодо конфлікту закону про громадянство², і має звичаєвий характер.

У період між двома світовими війнами в ХХ столітті на порядку денному міжнародного співтовариства протиправне надання громадянства превалювало над позбавленням громадянства. Така увага була пов'язана з потенційним порушенням суверенітету однієї держави у зв'язку з паспортизацією громадян, які мешкають на її території, іншою державою. Вже в 1923 році в Консультативному висновку Постійної палати міжнародного правосуддя (попередниці Міжнародного суду ООН) щодо правомірності законів Франції про автоматичне громадянство жителів французьких протекторатів Тунісу та Марокко, зокрема, народжених від громадян інших держав, було підтверджено обмеження національного розсуду в питаннях громадянства³.

Протягом Другої світової війни Третій Рейх активно використовував нав'язування німецького громадянства жителям окупованих територій. Основною метою було закріплення експансіоністських надбань, насильницький призов до збройних сил та примусові роботи. Невиконання зобов'язань громадянина тягло за собою відповідальність у формі позбавлення волі або смертної кари. У рішеннях Постійного військового трибуналу у Страсбурзі⁴ та Військового трибуналу США в Нюрнберзі⁵ щодо «онімечення» цивільного населення на окупованих територіях нав'язування громадянства було визнано об'єктивним елементом злочину проти людяності.

Після завершення Другої світової війни та формування сучасного міжнародного правопорядку сфера громадянства поступово утвердилася як така, що стосується не лише прав людини, а й відносин між державами. Універсально визнаним є принцип, згідно з яким набуття громадянства повинне містити елемент добровільної згоди. При цьому у разі нав'язування громадянства держава, з якою правовий зв'язок особи відповідає міжнародним нормам, має право втрутитися від імені жертви такої дії, щоб захистити її від порушення⁶. Беручи до уваги не лише нав'язування російського громадянства як таке, але й остаточну мету, з якою держава-агресор імплементує відповідну політику, а саме незаконну анексію окупованих територій України, слід визнати, що Росія порушує імперативні норми міжнародного права.

2 League of Nations, Convention on Certain Questions Relating to the Conflict of Nationality Law, League of Nations, Treaty Series, vol. 179, p. 89, No. 4137, 13 April 1930: <https://www.refworld.org/legal/agreements/lon/1930/en/17955>

3 Permanent Court of International Justice, Advisory Opinion № 4, 7 February 1923: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/permanent-court-of-international-justice/serie_B/B_04/Decrets_de_nationalite_promulgues_en_Tunisie_et_au_Maroc_Avis_consultatif_1.pdf

4 Trial of Robert Wagner, Gauleiter and Head of the Civil Government to Alsace during the Occupation, and Six Others, Permanent Military Tribunal at Strasbourg (23 April-3 May 1946) and Court of Appeal, 24 July 1946.

5 Weizsaecker and Other (Ministries Trial), United States Military Tribunal at Nuremberg, 14 April 1949, p. 357-358.

6 Weaponized Citizenship: Should international law restrict oppressive nationality attribution? / Noora Lori, Global Citizenship Observatory, 30 June 2023: <https://globalcit.eu/weaponized-citizenship-should-international-law-restrict-oppressive-nationality-attribution/10/>

Такі дії РФ вже були засуджені Генеральною Асамблеєю ООН⁷, Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини⁸, Комітетом ООН з прав людини⁹ та іншими міжнародними й регіональними інстанціями. Нав'язане російське громадянство не визнається Україною¹⁰ та переважною більшістю держав світу.

Правова кваліфікація в межах порушень міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права

Міжнародно-праві акти закріплюють право на громадянство як одне з основоположних. Їх можна класифікувати на такі, які містять:

1. загальні положення про право на громадянство і заборону примусової зміни чи позбавлення громадянства, а саме:
 - *Загальна декларація прав людини*, стаття 15 якої передбачає, що кожна людина має право на громадянство. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство¹¹;
 - *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права*, пункт 3 статті 24 якого гарантує, що кожна дитина має право на набуття громадянства¹². У цьому контексті громадянство трактується як суб'єктивне основоположне право особи, і в цьому сенсі слід говорити про право індивіда на набуття, перебування у стані громадянства та виходу з нього¹³;
 - *Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації*, пункт «с» статті 5 якої гарантує право кожного індивіда на громадянство¹⁴;
 - *Конвенція про права дитини*, яка у статті 7 передбачає право на набуття громадянства, а у статті 8 — зобов'язання Держав-учасниць поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, не допускаючи протизаконного втручання¹⁵;

7 UN General Assembly, Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, G.A. Res. 72/190, 19 December 2017, p. 2.

8 OHCHR, Situation of human rights in the temporarily occupied Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, UN Doc. A/HRC/36/CRP.3, 25 September 2017, para. 220.

9 Human Rights Committee, Concluding Observations on the Seventh Periodic Report of the Russian Federation, U.N. Doc. CCPR/C/RUS/CO/7, 28 April 2015, para. 23: "The Committee, having due regard for General Assembly resolution 68/262 on the territorial integrity of Ukraine, is concerned about reported violations of the Covenant in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, which are under the effective control of the State party."

10 Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» ред. від 28.06.2023: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text>

11 Загальна декларація прав людини ООН від 10.12.1948 р.: <http://surl.li/umvi>

12 Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

13 Садовська О.М. Європейські стандарти права на громадянство. Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. Перші юридичні читання: матеріали Всеукр. дистанційної конф., присвяч. 20-річчю створення екон.-правового ф-ту (27 квіт., 2018 р., м. Одеса): [зб. тез доп.] / ОНУ ім. І. І. Мечникова, ЕПФ; уклад.: А. В. Левенець, О. В. Нарожна; за заг. ред.: Л. О. Корчевна, І. А. Дришлюк. — Одеса: Фенікс, 2018. — С. 59: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://dSPACE.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/16049/1/59-64.pdf>

14 Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 7.03.1966 р.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

15 Конвенція про права дитини від 21.12.1995 р.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

- *Європейська конвенція про громадянство*, стаття 3 якої передбачає, що кожна держава визначає у своєму законодавстві, хто є її громадянами. Це законодавство визнається іншими державами тільки за умови його відповідності чинним міжнародним конвенціям, міжнародному звичаєвому праву та принципам права, які є загально визначеними стосовно громадянства¹⁶. У ст. 4 цього акту закріплено, що кожна особа має право на громадянство; жодна людина не може бути безпідставно позбавлена громадянства¹⁷;

2. спеціальні положення про заборону примусу в набутті громадянства іншої держави під час збройного конфлікту:

- *IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі*, стаття 45¹⁸ якого передбачає, що забороняється примушувати жителів окупованої території присягати на вірність державі-супротивнику. Така заборона охоплює як військову присягу, так і переведення до іншого громадянства;
- стаття 50 *Женевської Конвенції про захист цивільного населення під час війни* забороняє окупаційній державі змінювати громадянський статус дітей¹⁹.

Поширення російського правового режиму на окуповані території України та нав'язування українцям російського громадянства також суперечить фундаментальному принципу міжнародного гуманітарного права — *status quo ante bellum*. Такі діяння свідчать про намір РФ не просто окупувати, а й анексувати та якнайшвидше інтегрувати захоплені території до свого складу.

Крім того, право змінити громадянство в своїй основі має вільний вибір особи щодо такої зміни. Набуття громадянства іншої держави внаслідок згоди, яка була отримана під впливом тиску, погроз або застосування сили, є неправомірним²⁰. Вільний вибір характеризується насамперед відсутністю примусу, який, своєю чергою, може виражатися у вигляді фізичного впливу, а також погрози застосування сили, страху насильства, тиску, арешту, психологічного тиску, зловживання владою щодо цієї особи чи осіб, або щодо третьої особи²¹. В деяких обставинах примус може бути присутній за визначенням, як-от у ситуації збройного конфлікту²², зокрема, окупації.

У цьому контексті Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни у статті 31 наголошує: жодний примус, фізичний або моральний, не може застосовуватися до людей, які перебувають під захистом, зокрема для отримання від них або від третіх осіб якихось відомостей²³. Тобто зазначена норма забороняє

16 *Європейська конвенція про громадянство* від 6 листопада 1997 р.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004#Text Прим.: дана Конвенція підписана, але не ратифікована РФ.

17 Ibid.

18 *IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі* від 18.10.1907 р.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

19 *Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни* від 12.08.1949 р.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

20 *Passportisation: Risks for International Law and Stability – Part I* / Anne Peters, *European Journal of International Law* (EJIL), May 8, 2019: <https://www.ejiltalk.org/passportisation-risks-for-international-law-and-stability-part-one/>

21 *Prosecutor v. Milorad Krnojelac* (Trial Judgement), IT-97-25-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), 15 March 2002, para. 475.

22 *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu* (Appeal Judgment), ICTR-96-4-A, International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), 1 June 2001, para. 688.

23 *Supra* 19.

застосування примусу в будь-якій формі стосовно підзахисних осіб, що опинилися на окупованій території²⁴.

Міжнародно-правові положення про заборону нав'язування громадянства також відображені у судових рішеннях міжнародних інституцій. Так, Міжнародний Суд ООН у своєму рішенні щодо справи Ноттебома від 6 квітня 1955 року²⁵ встановив, що державі належить суверенне право визначати, хто є її громадянами, за умови, що такий процес має належним чином регулюватися та відповідати нормам міжнародного права.

Окремо варто виділити нав'язування громадянства неповнолітнім громадянам України. Як зазначено вище, і міжнародне право прав людини, і міжнародне гуманітарне право передбачають зобов'язання поваги до ідентичності дитини, яка включає громадянство, а також пряму заборону змінювати громадянський статус дітей, зокрема, в умовах окупації. Така зміна громадянства дітей має ознаки злочину геноциду, а саме насильницької передачі дітей з однієї людської групи в іншу²⁶.

Відповідно, набуття громадянства іншої держави не внаслідок вільного вибору особи, а під примусом, який може виражатися як у фізичному, так і психологічному впливі, а також у створенні атмосфери примусу, не може вважатися правомірним, є нав'язуванням громадянства та суперечить нормам міжнародного права. Нав'язування громадянства дітям має ознаки злочину геноциду.

Українське законодавство та позиція Уряду України

Стаття 25 Конституції України передбачає, що громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство²⁷. Зазначене конституційне положення виступає гарантією, яка унеможлиблює визнання примусової зміни громадянської належності, оскільки право на зміну громадянства може бути реалізоване добровільно, а не під примусом. Це право не може бути скасовано в будь-якому разі й щодо будь-якої країни²⁸.

Відповідно до частини 6 статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства Російської Федерації не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України. Водночас варто зауважити: закон не містить визначення, що таке «примусове автоматичне набуття громадянства», і це може тягнути за собою труднощі у застосуванні цієї статті.

Крім того, частина 2 і частина 3 статті 6 цього ж закону передбачають, що будь-які органи, їхні посадові та службові особи на тимчасово окупованій території

24 Радченко О. І. Міжнародно-правовий аспект забезпечення права особи на громадянство в умовах війни та окупації територій. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 4. Ч. 3. С. 262.

25 International Court of Justice. *Nottebohm (Liechtenstein v. Guatemala)*. 6 April 1955: <https://www.icj-cij.org/case/18>

26 Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р., стаття II (е); Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р., стаття 6 (е).

27 Конституція України від 28 червня 1996 р. (зі змінами): <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print>

28 Отримання паспорта РФ на ТОТ: не злочинець, а жертва злочину! / Офіційний телеграм канал Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, 17.05.2023: https://t.me/s/dmytro_lubinetzs?after=2461

та їхня діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом. Будь-який акт (рішення, документ), виданий зазначеними органами та/або особами, є недійсним і не створює правових наслідків, крім документів, що підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу особи на тимчасово окупованій території²⁹. Відповідно, отримання паспорта, виданого Росією, її органами, посадовими, службовими особами, що створені на ТОТ України, не породжує будь-яких правових наслідків.

Крім того, розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про невизнання Україною паспортних документів, виданих уповноваженими органами іноземної держави» передбачено, що Україною не визнаються паспортні документи, видані уповноваженими органами (підрозділами) іноземної держави, а саме РФ³⁰. Розпорядження містить конкретний перелік органів на території РФ, видані якими паспортні документи не визнаються. Це розпорядження стало відповіддю України на процеси примусової паспортизації жителів окупованих районів Донецької та Луганської областей.

Відповідно, національне законодавство України визначає нав'язування громадянства РФ жителям окупованих територій України порушенням, а наслідки його — нікчемними. Отримання нав'язаного законодавства РФ не визнається Україною, а тому не є підставою для втрати громадянства України. При цьому спроби врегулювання питання отримання паспорта РФ громадянами України були здійснені в контексті не лише порушення з боку РФ, а й відповідальності громадян України за набуття громадянства РФ.

Зокрема, одним із законопроектів³¹ запропоновано включити нав'язування громадянства РФ до категорії злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного порядку — в частині нав'язування громадянам України громадянства РФ, а також до категорії злочинів проти національної безпеки — в частині набуття громадянства держави-агресора.

Запропонований спосіб вирішення питання, однак, містить низку суттєвих недоліків і протиріч, зокрема, суперечить державній політиці України щодо невизнання громадянства (набутого на тимчасово окупованих територіях) та рішень (актів, документів) окупаційної влади — і у разі ухвалення матиме негативний вплив на розслідування вже наявних кримінальних проваджень та притягнення до відповідальності осіб, які вчинили даний злочин³².

З огляду на ці зауваження законопроект перебуває на розгляді та потребує суттєвого доопрацювання, а питання нав'язування громадянства РФ жителям окупо-

29 Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України, ред. від 30.01.2024: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

30 Про невизнання Україною паспортних документів, виданих уповноваженими органами іноземної держави: розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 травня 2019 р. № 362-р.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/362-2019-%D1%80#Text>

31 Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо протидії російській паспортизації. Зареєстровано у ВРУ 19.09.2022 р.: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1478608>

32 Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо протидії російській паспортизації» Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України (перше читання): <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1562741>; Рябчинська О. П. Кримінально-правова оцінка примусової паспортизації та набуття громадянства РФ на тимчасово окупованих територіях України. Національна безпека України в умовах інформатизації та глобалізації суспільних процесів: сучасні загрози та кримінально-правове регулювання: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 трав. 2023 р.) / редкол.: Л. М. Демидова (голов. ред.), Н. В. Шульженко, Д. О. Куковинець, О. С. Попович; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Нац. акад. прав. наук України; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права». — Харків: Право, 2023. — 322 с. — С.109–115. DOI: <https://doi.org/10.31359/>; Аналіз проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо протидії російській паспортизації»: <https://www.vplyv.org.ua/archives/6900>

ваних територій України розглядається виключно через порушення з боку РФ. Зокрема, українські правоохоронці з 2014 року кваліфікують та розслідують нав'язування громадянства РФ на окупованих територіях в межах статті 438 Кримінального кодексу України («Порушення законів та звичаїв війни»).

Попри наявність чіткої позиції в законодавстві України щодо невизнання громадянства РФ, нав'язаного українським громадянам в окупації, публічні позиції представників органів державної влади і посадових осіб України не завжди відображають єдину політику з цього питання. Зокрема, в офіційній заяві Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України стверджується, що «отримання російського паспорта є першим кроком до колабораціонізму та пособництва ворогу, що може тягнути за собою кримінальну відповідальність»³³. Це викликає занепокоєння, адже державна політика в цій сфері має бути послідовною, передбачуваною, зрозумілою громадянам України, зокрема тим, хто проживає на окупованих територіях України.

Міжнародні партнери також неодноразово висловлювалися щодо засудження масової видачі паспортів на ТОТ.

Так, 22 квітня 2019 року низка країн — зокрема, Франція, Німеччина, Велика Британія, Швеція і Польща — оприлюднили спільну заяву, в якій засудили указ Володимира Путіна про видачу паспортів і назвали це рішення підривом суверенітету України, а представник США в ООН Джонатан Коен охарактеризував указ про видачу російських паспортів жителям окремих районів Донецької та Луганської областей, окупованих РФ до 2022 року, як «провокацію» з боку Кремля. У схожому ключі висловилися й представники Франції, Німеччини, Бельгії та інших країн³⁴.

У заяві Європейського Союзу щодо тривалої агресії Росії проти України та незаконної окупації Криму від 29 липня 2021 року йдеться про те, що ЄС засуджує масову видачу російських паспортів громадянам України у спрощеному та вибіркового порядку³⁵.

Державний департамент США 25 травня 2022 року гостро засудив нав'язування російського громадянства Росії жителям частин Запорізької та Херсонської областей України, які тимчасово перебувають під російською окупацією³⁶. Зі свого боку голова представництва Євросоюзу в Києві Матті Маасікас 26 травня 2022 року заявив, що ніхто й ніколи не визнає примусову видачу паспортів РФ жителям захоплених територій Херсонської та Запорізької областей України³⁷.

24 листопада 2022 року Європейський Парламент підтримав рішення Європейської Ради щодо невизнання паспортів та будь-яких інших документів для виїзду, виданих РФ на окупованих територіях України³⁸.

Позиція міжнародних партнерів з цього питання є більш послідовною — нав'язування громадянства РФ на окупованих територіях є порушенням та не тягне за собою правових наслідків.

33 Зупинись та не чіпай: п'ять причин не отримувати російський паспорт на ТОТ / Офіційний вебсайт Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, 16.08.2022: <http://surl.li/qykpc>

34 Радбез ООН: західні країни назвали видачу російських паспортів для «ДНР» і «ЛНР» провокацією. / BBC News Україна, 26.04.2019 р.: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-48062761>

35 У ЄС засудили видачу російських паспортів на сході України / УКРІНФОРМ, 29.07.2021 р.: <http://surl.li/qykov>

36 Держдеп засудив насильницьку паспортизацію українців: РФ нав'язує свою волю народу України / УНІАН, Орлова В., 26.05.2022 р.: <http://surl.li/qyuez>

37 У США та ЄС відреагували на рішення путіна щодо паспортизації жителів Херсонської та Запорізької областей. / MIND. Новини. 26.05.2022 р.: <http://surl.li/qyufk>

38 MEPs vote not to accept passports issued by Russia in occupied areas / European Parliament, 24.11.2022: <http://surl.li/qyufu>

2

Нав'язування громадянства РФ як стала політика держави-агресора

Історичне підґрунтя

Законодавче регулювання питання набуття та позбавлення (втрати) громадянства Російської Федерації впродовж 1992–2023 років містить численні ознаки експансійної політики держави. Вони відображені і в перших редакціях закону про громадянство РФ³⁹, і у численних правках останніх років⁴⁰. Російська влада неохоче позбавлялася радянських документів: для визначення російського громадянства використовувались спеціальні вкладки у радянський паспорт, які, на відміну від українських постійних штампів, були по суті окремим документом⁴¹. Це створювало можливості для прихованої паспортизації громадян країн, які отримали незалежність після розпаду СРСР⁴², а у 2007 році влада РФ судовим рішенням продовжила дію радянських паспортів назавжди⁴³.

Загалом, жителі колишніх радянських республік в односторонньому порядку без підписання жодних міжнародних договорів мали привілеї під час отримання російського громадянства. Так, ще у 1992 році уряд РФ ухвалив довгострокову республіканську програму «Міграція»⁴⁴, у Федеральному законі прописується категорія «носії російської мови»⁴⁵, у 2006-му стартувала програма «переселення співвітчизників»⁴⁶, з 2020 року громадяни України, Білорусі, Казахстану та Молдови, попри заперечення української влади і світового співтовариства, знову потрапили до «привілейованої» категорії для спрощеного отримання дозволів на перебування в

39 Закон Российской Федерации от 28.11.1991 № 1948-1 «О гражданстве Российской Федерации», статья 12, п.2: <http://surl.li/qyksy>

40 Федеральный закон от 31.05.2002 № 62-ФЗ «О гражданстве Российской Федерации», статья 14, пункт л: <http://kremlin.ru/acts/bank/18131>

41 Постановление Правительства РФ от 09.12.1992 № 950 «О временных документах, удостоверяющих гражданство Российской Федерации»: <http://surl.li/qykth>

42 Украинский офицер рассказал, как в 90-х военным в Крыму раздавали российское гражданство / Крым. Реалии, 26.08.2016: <https://ru.krymr.com/a/news/27944004.html>

43 Решение Верховного Суда РФ от 25.04.2006 № ГКПИ06-334 «Об оставлении без удовлетворения заявления о признании недействующим абзаца 2 пункта 1 Положения о паспорте гражданина Российской Федерации, утвержденного Постановлением Правительства РФ от 08.07.1997 № 828»: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_61402/

44 Постановление Правительства Российской Федерации от 18.05.1992 г. № 327 «О республиканской долговременной программе "Миграция"»: <http://government.ru/docs/all/2717/>

45 Supra 39, статья 331, абзац 1.

46 Указ Президента Российской Федерации от 22.06.2006 г. № 637 «О мерах по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом»: <http://kremlin.ru/acts/bank/23937>

РФ⁴⁷. Усі названі документи виділяють жителів колишнього СРСР в окрему групу із різномірними міграційними пільгами — спрощеними правилами щодо проживання на території РФ, а також щодо набуття громадянства РФ.

У 2008 році, після здійснення військової агресії проти Грузії, Держдума РФ внесла у Конституцію країни зміни, що дозволяють подвійне громадянство⁴⁸. Після цього тема введення подвійного громадянства за зразком РФ починає активно лобіюватись у проросійських політичних колах України, зокрема Віктором Медведчуком⁴⁹.

Інформаційне чи юридичне лобіювання теми громадянства РФ і паспортів завжди передувало початку військової агресії з боку РФ. Щонайменше перед двома збройними конфліктами, що відбувалися на так званому пострадянському просторі до 2014 року, і в яких прямо чи опосередковано брала участь Російська Федерація, населення регіонів, де відбувалися конфлікти, заохочували до масового отримання російських паспортів. Ідеться про війну в Придністров'ї (1990–1992 рр.) та російсько-грузинську війну (2008 р.), цілеспрямовану політику паспортизації у регіоні Трансністрія (так звана Придністровська Молдавська Республіка на території Молдови) та у регіонах Абхазії та Південної Осетії (на території Грузії).

Частина жителів Трансністрії, Абхазії та Південної Осетії отримали паспорти РФ відразу після паспортів СРСР, на той момент, коли Грузія та Молдова ще не мали власного законодавства щодо громадянства.

Згідно з висновками Незалежної міжнародної місії зі встановлення фактів щодо конфлікту у Грузії⁵⁰, масована «добровільна» паспортизація жителів Абхазії та Південної Осетії за спрощеною процедурою отримання паспорта, що була вписана у законодавство РФ у 2002 році, відбулася без згоди уряду Грузії та всупереч її законам (Грузія не визнавала інституту подвійного громадянства). Місія кваліфікувала цю політику РФ як таку, що є викликом суверенітету Грузії та втручанням у її внутрішні справи. За умов, що Україна також не визнає інституту подвійного громадянства та не має із РФ відповідних міжнародних домовленостей, цей висновок справедливий і щодо ситуації із «добровільною» паспортизацією громадян України в окремих регіонах до 2014 року, про яку йдеться вище.

Підготовка правового поля до майбутніх воєн

На початку президентства Володимира Путіна, у 2001 році, в Конституції РФ з'явилися механізми приєднання іноземних територій і цілих держав до РФ. Зокрема, Федеральний конституційний закон⁵¹ фактично уможливує входження у склад РФ іноземної держави або її частини. Згідно з процедурою, це відбувається за угодою із

47 Федеральний закон от 24.04.2020 г. № 134-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон "О гражданстве Российской Федерации"», стаття 1, пункт б: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/45489>

48 «Конституция Российской Федерации» від 12 грудня 1993 року зі змінами від 1 липня 2020 року, стаття 62: <http://www.constitution.ru>

49 Виктор Медведчук приветствует введение двойного гражданства в Польше / Багнет, 17.08.2012: <https://www.bagnet.org/news/politics/191058/viktor-medvedchuk-privetstvuet-vvedenie-dvoynogo-grazhdanstva-v-polshe>; Двойное гражданство не отвечает национальным интересам. Медведчук работает на Россию, — Фесенко / Censor.net, 08.01.13: https://censor.net/ru/news/229303/dvoynoe_grazhdanstvo_ne_otvechaet_natsinteresam_medvedchuk_rabotaet_na_rossiyu_fesenko

50 Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia: Report, Volume I, The Conflict in Georgia in August 2008: https://www.mpil.de/files/pdf4/IIFMCG_Volume_I2.pdf

51 Федеральний конституційний закон от 17.12.2001 № 6-ФЗ (ред. від 31.10.2005) «О порядке принятия в Российскую Федерацию и образования в ее составе нового субъекта Российской Федерации», стаття 4, п. 1: <https://docs.cntd.ru/document/901806912>

самою державою, саме тому для Криму та районів Донецької та Луганської областей, окупованих до 2022 року, були потрібні «референдуми про незалежність».

Також правові механізми РФ регулюють «зміну Державного кордону Російської Федерації» та обумовлюють для людей, що проживають на територіях, «державна приналежність яких змінилася», право вибору громадянства (так звану оптацію). Ця норма зберігається незмінною у двох редакціях Федерального закону «Про громадянство Російської Федерації» — від 2002 року⁵² та від 2023 року⁵³.

Жителів тимчасово окупованого Кримського півострова, що отримали паспорти РФ, російське законодавство розглядає саме як тих, хто отримав громадянство у порядку оптації. Поняття оптації у російському законодавстві існує лише формально — у законі про громадянство. Функціональні механізми вибору громадянства відсутні і часто змінюються під ситуацію: наприклад, у 2014 році жителів АР Крим та міста Севастополя автоматично визнали громадянами РФ, при цьому додавши опцію отримання посвідки на проживання на практично неможливих умовах.

Нав'язування громадянства РФ за Конституцією РФ

Наприкінці вересня 2022 року після тривалої невизначеності в організаційних питаннях і датах серед представників окупаційних адміністрацій⁵⁴ у всіх окупованих регіонах були проведені так звані «референдуми», після чого Держдума РФ 4 жовтня 2022 року підтримала чотири федеральні конституційні закони під номерами 5-ФКЗ⁵⁵, 6-ФКЗ⁵⁶, 7-ФКЗ⁵⁷ та 8-ФКЗ⁵⁸, що «включають» окуповані території до складу РФ, вносячи відповідні зміни у статтю 65 Конституції РФ.

Усі ці документи однотипні й мають лише незначні регіональні відмінності. Серед іншого, ці закони декларують визнання жителів окупованих територій громадянами РФ з єдиною вимогою — принесення присяги, а також встановлюють призов на військову службу з 2023 року і вводять правову норму, що дозволяє людям з українським паспортом не сповіщати про його наявність у разі підписання заяви про «небажання перебувати у громадянстві України», яка є нікчемною.

Детальну процедуру оформлення названих у федеральних конституційних законах документів описано в окремому Указі Президента РФ⁵⁹. Тут, зокрема, визнача-

52 Supra 40, стаття 17, стаття 21.

53 Федеральный закон от 28.04.2023 № 138-ФЗ (ред. от 24.07.2023) «О гражданстве Российской Федерации», стаття 12, пункт 4; стаття 20: <https://docs.cntd.ru/document/1301436470#B0500N>

54 В Херсоне выступили за единый референдум в регионах под контролем России / РБК, 17.08.2022: <https://www.rbc.ru/politics/17/08/2022/62fcbaaa9a794733d22ddd0e>

55 Федеральный конституционный закон от 04.10.2022 № 5-ФКЗ «О принятии в Российскую Федерацию Донецкой Народной Республики и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта — Донецкой Народной Республики»: <https://docs.cntd.ru/document/351923141>

56 Федеральный конституционный закон от 04.10.2022 № 6-ФКЗ «О принятии в Российскую Федерацию Луганской Народной Республики и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта — Луганской Народной Республики»: <https://docs.cntd.ru/document/351923142>

57 Федеральный конституционный закон от 04.10.2022 № 7-ФКЗ «О принятии в Российскую Федерацию Запорожской области и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта — Запорожской области»: <https://docs.cntd.ru/document/351923140>

58 Федеральный конституционный закон от 04.10.2022 № 8-ФКЗ «О принятии в Российскую Федерацию Херсонской области и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта — Херсонской области»: <https://docs.cntd.ru/document/351923135>

59 Указ Президента РФ от 26.12.2022 № 951 «О некоторых вопросах приобретения гражданства Российской Федерации»: <https://docs.cntd.ru/document/1300402272>

ються формуляри названих документів та процедури їх оформлення, що дозволяють широкий спектр маніпуляцій із громадянством вразливих груп. Наприклад, громадянство дітей, позбавлених батьківського піклування, та недієздатних осіб може бути визначене опікуном, який на практиці може бути призначений окупаційною адміністрацією без жодних юридично обґрунтованих підстав⁶⁰.

Визнання громадян України іноземцями

27 квітня 2023 року видано Указ Президента РФ⁶¹, що визнає українських громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях України, заявили про своє бажання зберегти українське громадянство та не принесли присягу громадянину РФ, іноземцями. Цей документ фактично створює два «законні» режими перебування громадян України на ТОТ згідно з російським законодавством — набуття громадянства РФ або ж отримання посвідки на постійне проживання⁶² (ПНП, рос. — «вид на жительство») за спрощеною процедурою. Однак на практиці цей документ отримати майже неможливо. Так, на території окупованої частини Херсонської області діє 19 центрів паспортизації і лише один, що може видати ПНП⁶³. Формально указ значно спрощує процедуру отримання посвідки на проживання, позбавляючи жителів окупованих територій необхідності проходити медогляд, підтверджувати доходи, отримувати дозвіл на роботу за квотою і нотаріально завіряти переклади документів⁶⁴, але більшість цих послаблень діяла до 31 грудня 2022 року⁶⁵. До того ж, Указ не позбавляє необхідності щорічно поновлювати ПНП, що має всі вимоги, включно з наявністю легального доходу у визначеному російським урядом об'ємі для себе й утримуваних членів родини (станом на 2023 рік для окупованих територій це близько 12 000 рублів (близько 130 доларів США) на людину)⁶⁶.

Пункт 12 Указу забороняє застосування депортацій та адміністративного видворення громадян на ТОТ, які отримали ПНП, однак уже в наступному пункті — 13-му — міститься норма, що дозволяє депортувати громадян України, котрі серед іншого беруть участь у несанкціонованих мітингах і зібраннях чи здійснюють екстремістську діяльність. Враховуючи широту визначення цього поняття (екстремістськими в РФ вважаються, наприклад, розпізнавальні знаки українських військових підрозділів та багато книжок українською⁶⁷, включно з підручниками історії⁶⁸), дана норма

60 На Херсонщині колаборант Сук «узяв під опіку» депортовану з України дитину, яка має сім'ю / Hromadske, 18.10.2023: <https://hromadske.ua/posts/na-hersonshini-kolaborant-suk-vzyav-pid-opiku-deportovanu-z-ukrayini-ditinu-yaka-maye-rodinu>; «Допоможіть мені». Історія депортації підлітка, якого вдалося повернути в Україну / Українська правда, 30.12.2022: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/12/30/252072/>

61 Указ Президента РФ от 27.04.2023 № 307 «Об особенностях правового положения отдельных категорий иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации»: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202304270013?index=1>

62 Українська посвідка на постійне проживання не є повним відповідником російського «вида на жительство», але у тексті вживається як найближче до нього поняття.

63 Как получить вид на жительство в Херсонской области: пошаговая инструкция / Комсомольская Правда в Херсоне, 13.09.2023: <https://www.herson.kp.ru/daily/27554/4823121/>

64 Пункт 8 Указу вказує, що приводи відмови у наданні ПНП, вказані у статті 9 Федерального закону № 115-ФЗ від 20.07.2002, не застосовуються: <http://surl.li/qyulf>

65 Ibid, п.15.

66 Установлен порядок расчета прожиточного минимума в ДНР, ЛНР, Херсонской и Запорожской областях / Минтруд России, 16.12.2022: <https://mintrud.gov.ru/social/social/1283>

67 Список экстремистских материалов / Министерство юстиции Российской Федерации: <http://pravo.minjust.ru/extremist-materials>. Напр., записи № 1151, 2082, 2091, 2128.

68 Окупаційні війська вилучають та знищують українську літературу та підручники історії / Офіційний Телеграм-канал Головного управління розвідки МО України, 24.03.2022: <https://t.me/DIUkraine/194>; Забужко, Кулеба, Ірванець, Чех: у «ЛНР» склали перелік понад 300 заборонених книжок / Читомо, 23.01.2023: <https://chytomo.com/zabuzhko-kuleba-irvanets-chekh-u-lnr-sklaly-perelik-ponad-300-zaboronenykh-knyzhok/>

дозволяє широку дискрецію в ході її застосування і фактично встановлює ідеологічний контроль над громадянами України на ТОТ.

Серед іншого, Указ розділяє громадян України (включно з тими, що раніше отримали так звані «паспорти ДНР» та «паспорти ЛНР») і громадян інших держав на ТОТ, створюючи для двох груп різні правові умови. Зокрема, для першої групи встановлюється вимога оформити ПНП РФ, а от для громадян інших держав достатньо просто підтвердити ПНП України та отримати аналог РФ.

Наслідки для жителів ТОТ

Наслідки ухвалення цього указу є значними, адже він у короткий строк впроваджує новий правовий режим РФ на окупованих територіях України. Варто зазначити, що значна частина утисків і обмежень застосовувались на ТОТ і до того, проте з ухваленням указу вони стали правовими нормами. Назвемо лише найважливіші з них.

- **Соціальні виплати:** розмови про обмеження соціальних виплат почались ще влітку 2022 року⁶⁹. З 1 січня 2023 року повідомлялось про призупинення виплати пенсій⁷⁰, а з 1 березня 2023 року, відповідно до Федерального закону⁷¹, пенсії виплачуються за російським законодавством. Повідомляється про вимогу російського громадянства для отримання твердого палива⁷². З ухваленням Указу отримання соціальної допомоги стає можливим виключно за умови отримання громадянства РФ чи ПНП.
- **Медична допомога.** З ухваленням названого Указу надання медичної допомоги відбувається лише за умови оформлення поліса обов'язкового медичного страхування (ОМС), для отримання якого потрібно пройти багаторівневу⁷³ бюрократичну процедуру, на кожному етапі якої присутня вимога громадянства РФ або оформлення ПНП: від вимоги отримання соціального номера РФ (рос. — «страховой номер индивидуального лицевого счёта» (СНИЛС)) до процедури подання документів на поліс ОМС. Відомі також факти погроз⁷⁴ та випадки відмови у наданні навіть критично необхідних медичних послуг⁷⁵.

69 Оперативна інформація станом на 05.08.2022: робота пенсійного фонду під керівництвом окупаційної влади та збільшення випадків серцево-судинних захворювань серед борівчан / Офіційний Телеграм-канал Борівської селищної ради, 05.08.2022: https://t.me/borova_gromada/1121

70 Експеримент по винищенню людей літнього віку в Маріуполі набирає нових кольорів / Телеграм-канал «Андрющенко Time», 26.01.2023: <https://t.me/andriyshTime/6189>

71 Федеральный закон от 17.02.2023 № 17-ФЗ «Об особенностях пенсионного и дополнительного социального обеспечения граждан, проживающих на территориях Донецкой Народной Республики, Луганской Народной Республики, Запорожской области и Херсонской области», стаття 1, пункт 2: <http://surl.li/gykvw>

72 Объявление / Телеграм-канал «Лента новостей Запорожья | Z», 19.09.2023: <https://t.me/zpnewsru/81073>

73 Полис ОМС для иностранных граждан / МигрантВиза.ру, 31.12.2022: <https://migrantvisa.ru/russia/migraciya/polis-oms/>

74 Глава оккупированного Россией поселка не будет выдавать инсулин жителям, отказавшимся от паспортов РФ / Телеграм-канал «Сирена», 11.09.2023: https://t.me/news_sirena/17861

75 З вересня 2023 року в Маріуполі закінчено видачу інсуліну хворим на цукровий діабет за відсутності в них російського паспорта / Телеграм-канал «Андрющенко Time», 06.09.2023: <https://t.me/andriyshTime/13218>; В Запорозькій області право на оказание бесплатной психиатрической помощи имеют жители всех категорий / Телеграм-канал «Министерство здравоохранения Запорожской области», 14.05.2023: <https://t.me/depzdrazvo/820>; Зі свідчень А. Я.: «Сусідці свідка було погано, то швидка допомога не захотіла брати до лікарні без російського паспорта» / Я-ва А. С. м. Бердянськ Бердянської міської ради Бердянського району Запорізької області. Опитано свідка 21.09.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ ім. В. Стефаника.

- **Майнові права.** Ще до ухвалення Указу окупаційна влада прямо та опосередковано (через «правові акти» окупаційних адміністрацій) погрожує людям, що виїхали з окупованих територій, позбавленням права власності на рухоме та нерухоме майно у разі невиконання ряду умов, що передбачали постійне проживання на окупованих територіях. Найбільшим інструментом тиску стали категорії так званого безхазяйного майна⁷⁶ та права власності на транспортні засоби, які є відомим інструментом порушення майнових прав жителів окупованих територій ще з 2015 року⁷⁷, але набули нових масштабів на території Запорізької області у середині 2022 року.
- **Батьківські права.** З огляду на поширену політику депортації українських дітей на територію РФ та переміщення під приводом оздоровлення чи відпочинку⁷⁸, батьківські права жителів ТОТ зазнають численних порушень та стають фактором тиску: від позбавлення пільг та виплат на дитину⁷⁹ до погроз позбавленням батьківських прав⁸⁰ і депортацією дітей на територію РФ. За російським законодавством, отримання паспорта громадянина РФ вперше відбувається у 14 років⁸¹ і може бути вимогою для продовження освіти у школах та є однією з обов'язкових умов для отримання документа, що підтверджує отримання середньої освіти. З ухваленням Указу ці норми стають обов'язковими для ТОТ. Підставою для отримання першого паспорта є наявність у одного з батьків громадянства РФ, тому діти прямо чи опосередковано стають фактором тиску на батьків. А на самих підлітків активно спрямовують пропагандистський вплив через мілітаризований дитячий та молодіжний рух «Рух Перших» (рос. — «Движение Первых»)⁸², що, серед іншого, проводить акції на кшталт «Ми — громадяни Росії!»⁸³.

76 (1) «Порядок признания расположенного на территории Донецкой Народной Республики недвижимого имущества бесхозным, за исключением жилых домов, жилых помещений, садовых домов и хозяйственных построек, предназначенных для удовлетворения гражданами бытовых и иных нужд», від 22.06.2023: <https://gisnpa-dnr.ru/wp-content/uploads/2023/06/Prilozhenie-1-Poryadok-priznaniya-raspolozhennogo-na-territorii-DNR-nedvizhimogo-imushhestva-beshozvajnym.pdf>; (2) Об утверждении Порядка выявления, учета и принятия в собственность бесхозного имущества № 1049У/О внесении изменений в Указ Председателя Совета министров Военно-гражданской администрации Запорожской области от 03.08.2022 г. № 189-у «Об утверждении Порядка выявления, учета и принятия в собственность бесхозного имущества Запорожской области» (в редакции Указа от 27.10.2022 года) (Веб-архів, збережена копія): <https://web.archive.org/web/20230417104029/https://mio.zappgov.ru/dokumenty-normativnye-pravovye-akty-zaporozhskoj-oblasti/ob-utverzhenii-poryadka-vyyavleniya-ucheta-i-prinyatiya-v-sobstvennost-beshozvajnogo-imushhestva-%E2%84%961049/>

77 Народный Совет изменил порядок администрирования бесхозного имущества / Луганский информационный центр, 20.03.2015: <https://lug-info.com/news/narodnyi-sovet-izmenil-poryadok-administrirovaniya-beshkhozno-imuschestva-2139>

78 Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь. Аналітичний звіт / 5 a.m. Coalition, січень 2023: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf

79 Бердянское управление социальной защиты приглашает многодетные семьи для установления статуса и выдачи справок многодетной семьи / Телеграм-канал «Бердянск.ру», 10.08.2023: <https://t.me/berdyanskru/5431>

80 Росіяни погрожують позбавляти батьківських прав батьків підлітків, які не отримали паспорт рф / Центр національного спротиву, 04.05.2023: <https://sprotiv.mod.gov.ua/rosiany-pogrozhuuyut-pozbavlyaty-batkivskiyh-prav-batkiv-pidlitkiv-yaki-ne-otrymaly-pasport-rf/>

81 Постановление Правительства РФ от 08.07.1997 № 828 (ред. от 15.07.2021) «Об утверждении Положения о паспорте гражданина Российской Федерации, образца бланка и описания паспорта гражданина Российской Федерации»: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_15101/ecb5cb8dc8b96e4d513f07fcc2a3bbdfb541affb/

82 «Рух перших» — нова піонерія? Загальноросійський рух дітей та молоді, яким керує особисто В. Путін / Лівий Берег, 20.11.2023: https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/585136_ruh_pershih_nova_pioneriya.html

83 «Движение Первых» запустило программу «Мы — граждане России!» / Телеграм-канал «Движение Первых», 12.04.2023: <https://t.me/mypervie/3159>

Міграційні новації, спрямовані на українських дітей

Ще однією законодавчою новацією є Указ Президента РФ від 29 вересня 2023 року⁸⁴, який виокремлює громадян України (де факто людей, що мають український паспорт) в окрему категорію, для якої створено окремі правила, не еквівалентні аналогічним правилам ані для громадян іноземних держав, ані для громадян Російської Федерації. Для порівняння: неповнолітній громадянин Російської Федерації може виїхати з РФ без супроводу своїх законних представників, маючи на руках паспорт та нотаріально оформлену згоду одного з представників на виїзд⁸⁵. А для неповнолітніх громадян України передбачена більш складна процедура, що виключає можливість виїзду дитини самостійно, бо ж вимагає для дитини супроводу повнолітньої дієздатної особи, яка має довіреність, підписану законним представником дитини⁸⁶. Очевидно, що якщо сама дитина віком від 14 років або її законний представник отримує паспорт РФ, процедура відразу стає куди менш складною.

Своєрідним доповненням до вищезазначеного Указу є Розпорядження Уряду РФ⁸⁷, що набуло чинності 16 жовтня 2023 року. Окрім практики, що унеможлиблює в'їзд українців до РФ з території третіх країн, окрім в'їзду через два пункти пропуску⁸⁸ на всю країну, цей документ також повідомляє, що всі обмеження, які стосуються виїзду неповнолітніх громадян України з РФ, не стосуються їх в'їзду на її територію. Неповнолітній громадянин України віком до 14 років може в'їжджати на територію РФ з території третіх країн через будь-який пункт пропуску, і навіть робити це самостійно без супроводу дорослих.

Особливо яскраво сутність цього корпусу документів висвітлюється у контексті спроб повернення українських дітей⁸⁹, яких було депортовано на територію Російської Федерації. Логіка обмежень та дозволів безумовно вказує на бажання затримати українських дітей на території РФ та спонукати їхніх представників отримувати російський паспорт, наявність якого спростить пошуки та повернення дитини.

Новий закон про громадянство

26 жовтня 2023 року в РФ вступив у силу новий Закон «Про громадянство»⁹⁰. Серед ряду змін, що здебільшого стосуються міграційної політики РФ, особливої уваги заслуговує «Глава III. Припинення громадянства Російської Федерації». Цей розділ містить у собі відсутній у попередній версії перелік порушень, за які передбачається можливість позбавлення громадянства РФ.

84 Указ Президента РФ от 29.09.2023 № 734 «О порядке въезда в Российскую Федерацию и выезда из Российской Федерации граждан Украины»: <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202309290004?index=1>

85 Федеральный закон от 13.06.2023 № 212-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон «О порядке выезда из Российской Федерации и въезда в Российскую Федерацию», статья 20: <https://docs.cntd.ru/document/607124382#6520IM>

86 Supra 84, пункт 2.

87 Распоряжение Правительства Российской Федерации от 06.10.2023 № 2723-р: <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202310060030?index=1>

88 Ідеться про автомобільний пункт пропуску «Лудонка» на кордоні з Латвією та аеропорт «Шереметьєво». Внаслідок закриття пункту пропуску «Лудонка» з латвійського боку єдиним доступним для в'їзду пунктом пропуску наразі є аеропорт «Шереметьєво».

89 Механізми (шляхи) повернення українців, які були депортовані на територію Російської Федерації / Альона Луньова, Онисія Синюк, Катерина Рашевська, Аналітична записка, жовтень 2023: <http://surl.li/ndbjz>

90 Supra 53.

Значна частина цих порушень є інструментами політичного тиску⁹¹: організація незаконних мітингів, виправдання нацизму (стаття Кримінального кодексу РФ, на яку посилається закон, більшою частиною забороняє «поширення неправдивих відомостей про СРСР у період Другої Світової Війни»), порушення правил, встановлених щодо так званих іноагентів, заклик накласти на РФ міжнародні обмеження, участь у діяльності заборонених міжнародних організацій, дискредитація збройних сил РФ, напад на представника влади.

Окремою статтею⁹² закон визначає можливість позбавлення громадянства РФ тих, хто отримав паспорт РФ на основі федеральних конституційних законів, у разі здійснення ними дій, що загрожують національній безпеці. Тобто ця стаття є прямим інструментом ідеологічного контролю не лише над тими, кому було нав'язано громадянство РФ після 24 лютого 2022 року, а й над тими, хто підпав під подібну процедуру до повномасштабного вторгнення, і вчергове виділяє жителів ТОТ в окрему групу.

Можливість припинення громадянства на основі засудження особи за цією статтею діє безстроково. Визначення наявності підстав для позбавлення громадянства по названих статтях передається у відання ФСБ.

Разом із законодавчим регулюванням згаданих вище заяв про небажання перебувати у громадянстві України та загальним міграційним законодавством РФ, новий закон дозволяє неконтрольовані маніпуляції із правовим статусом осіб, яким було нав'язано громадянство РФ, аж до безтермінового тримання у відповідних центрах утримання для мігрантів (детальніше у розділі «Нав'язування громадянства РФ громадянам України на території РФ»).

Загалом, практика стрімкої інтеграції окупованих територій у російське правове поле і недотримання принципів окупації, закріплених у Женевських конвенціях та Положенні про закони і звичаї війни на суходолі, а так само ухвалення правових актів, що створюють окреме регулювання саме для громадян України, призводить до численних порушень прав жителів ТОТ та громадян України на території РФ.

91 Ibid, стаття 24, пункт 1.

92 Ibid, стаття 26.

3

Нав'язування російського громадянства на тимчасово окупованих територіях України (з 2014 року до 24.02.2022)

АР Крим та місто Севастополь

Після початку окупації російська влада стала проводити політику масової паспортизації на території окупованого Кримського півострова. 21 березня 2014 року Державна Дума РФ ухвалила Федеральний закон «про прийняття Республіки Крим до складу РФ»⁹³. Стаття 4 цього закону передбачає, що громадяни України та особи без громадянства на момент прийняття Криму в склад РФ автоматично отримували громадянство РФ⁹⁴. Тобто громадяни України, які мали реєстрацію місця проживання на території Кримського півострова станом на 18 березня 2014 року, були автоматично визнані російськими громадянами.

Якщо людина не хотіла набувати громадянства РФ, то її обов'язком було заявити про це протягом місяця⁹⁵. Окупаційна влада створювала різні перешкоди до подання заяви про відмову від російського громадянства. Строк подання заяви фактично був скороченим до 18 днів, це стало можливим тільки за особистої присутності у спеціально визначених пунктах міграційної служби, яких було спочатку два, а пізніше дев'ять, на більш ніж 2,3 мільйона населення Криму⁹⁶; заява про відмову від імені дитини мала бути подана обома батьками⁹⁷. Як наслідок, скористатися можливістю відмови від громадянства змогли тільки 3247 осіб⁹⁸. Станом на травень 2015 року,

93 Федеральний Закон «О принятии в РФ Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов Республики Крым и города федерального значения Севастополя» № 6-ФКЗ, стаття 2: <https://rg.ru/documents/2014/03/22/krym-dok.html>

94 Ibid.

95 Ibid.

96 Звіт про результати дослідження політики РФ щодо примусової зміни демографічного складу населення окупованого Кримського півострову / Регіональний центр прав людини, 2021, с. 29: <https://krymbezpravil.org.ua/issues/otchet-o-rezultatakh-yssledovannya-polytyky-rf-po-prynudytelnomu-ymenyu-demografycheskoho-sostava-naseleniya-okkupirovannoho-kr-mskoho-poluostrova/>

97 Тематична доповідь «Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна)» / Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, 12.09.2017, с. 9:

https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/Crimea2014_2017_Ukrainian.pdf

98 Ibid.

за оцінкою Уповноваженого з прав людини РФ, тільки приблизно 100 тисяч жителів Криму (близько 4 % населення) не мали громадянства РФ⁹⁹.

І отримання, і неотримання російського громадянства на території Криму спричинило обмеження прав громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які мали законні підстави для проживання на території Криму до окупації. На людей, які відмовилися від російського громадянства, або не отримали його, через відсутність реєстрації місця проживання на території Криму станом на 18 березня 2014 року, було накладено ряд обмежень щодо реалізації їхніх прав та свобод. Обмеження стосувалися свободи пересування, права на працю, можливості володіти власним майном, отримання соціального забезпечення, а також такі особи постали перед ризиком бути видвореними чи депортованими. Ті, кому було автоматично нав'язане російське громадянство, стикнулися з ризиками примусового призову на строкову військову службу до лав Збройних сил РФ, мобілізації — а пізніше з ризиком примусової участі у війні проти України на боці РФ.

Форми примусу до набуття громадянства РФ та наслідки його ненабуття

Неотримання російського громадянства мало наслідком обмеження окупаційною владою свободи пересування. Під час в'їзду на територію окупованого Криму співробітники прикордонного управління ФСБ РФ вимагали від жителів Криму пред'явити російський паспорт. У разі, якщо в людини відсутній російський паспорт і вона проходила через пункт пропуску з українським паспортом, ФСБ РФ ухваливало постанову про притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 18.1 КоАП РФ («Порушення правил перетину Державного кордону РФ») та призначало покарання у вигляді штрафу розміром у 2000 рублів¹⁰⁰. При цьому ФСБ РФ обґрунтовувало такі дії тим, що український паспорт «є недійсним для перетину кордону»¹⁰¹.

Особи, які не отримали російського громадянства, стали вважатися іноземцями у відносинах із окупаційною владою. У результаті, вони не могли перебувати на території Криму більше, ніж 90 днів протягом 180-денного періоду¹⁰². За порушення іноземцем або особою без громадянства «режиму перебування (проживання) в Російській Федерації, що виявилось у відсутності документів, що підтверджують право на перебування (проживання) в Російській Федерації, або у разі втрати таких документів, неподання заяви про їх втрату до відповідного органу або ухилення від виїзду з Російської Федерації після закінчення певного терміну перебування» передбачена адміністративна відповідальність та покарання у вигляді штрафу від 2 до 5 тисяч рублів із адміністративним видворенням за межі РФ¹⁰³. Тобто у разі, якщо людина на момент окупації Криму не мала реєстрації місця проживання у Криму й автоматично не отримала російського громадянства або подала відмову від нього, то вона може бути видворена із території Криму.

99 Ibid, с.8.

100 ФСБ оштрафувала кримчанку за український паспорт / ZMINA, 22.07.2020: <https://zmina.info/news/fsb-oshtrafuvalo-krymchanku-za-ukrayinskyj-pasport/>

101 Ibid.

102 Федеральный закон от 25 июля 2002 г. № 115-ФЗ «О правовом положении иностранных граждан в Российской Федерации», стаття 5: <https://base.garant.ru/184755/5633a92d35b966c2ba2f1e859e7bdd69/>

103 Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях від 30.12.2001 № 195-ФЗ (ред. від 25.12.2023), стаття 18.8. (1.1): <http://surl.li/qylbc>

Окупаційна судова влада застосувала адміністративне видворення з території півострова навіть у випадках, коли громадянин України мав у власності нерухоме майно, розташоване на території міста Севастополь, аргументуючи це тим, що таке майно не є достатньою підставою для незастосування покарання у вигляді адміністративного видворення¹⁰⁴.

Громадяни України, які відмовилися від російського громадянства або не отримали його через те, що не мали реєстрації місця проживання у Криму станом на 18 березня 2014 року, могли отримати посвідку на проживання. Строк дії посвідки — п'ять років, після чого її потрібно поновлювати. Для громадян України був передбачений спрощений порядок її отримання¹⁰⁵. Проте, наявність такої посвідки все одно ставить громадян України, які проживають в Криму і не мають російського громадянства, в гірше становище, ніж у жителів Криму, які отримали російське громадянство, оскільки громадяни України без російського громадянства не можуть володіти землею сільськогосподарського призначення, реалізувати виборчі права, зареєструвати релігійну громаду, працювати на посадах державної служби, перереєструвати транспортні засоби¹⁰⁶.

За інформацією із відкритих джерел, у 2022 році РФ виділила в Криму тільки близько 5000 квот для іноземців та осіб без громадянства, які проживають у Криму. Ця квота включає і громадян України¹⁰⁷.

У Російській Федерації діє обов'язковий призов на строкову військову службу. Федеральний закон передбачає, що для громадян РФ військовий обов'язок включає: «військовий облік; обов'язкову підготовку до військової служби; призов на військову службу; проходження військової служби за призовом; перебування у запасі; призов на військові збори та проходження військових зборів у період перебування у запасі»¹⁰⁸. Призову на військову службу підлягають всі «громадяни чоловічої статі віком від 18 до 27 років, які перебувають на військовому обліку або не перебувають, але зобов'язані перебувати на військовому обліку і не перебувають у запасі»¹⁰⁹. Призов відбувається на підставі указів президента РФ¹¹⁰.

Починаючи з 2015 року РФ проводила призов на строкову військову службу до Збройних сил РФ на території Криму. 30 березня 2015 року Президент РФ підписав Федеральний закон, за яким особи, які станом на 30 березня 2015 року: 1) постійно проживали на території Криму або здобували освіту в навчальних закладах; 2) із 30 березня 2015 року до 1 жовтня 2016 року прийняті, переведені чи поновлені до навчальних закладів у Криму; та 3) мали учений ступінь, визнаний у РФ, стали такими, що підлягають призову до Збройних сил РФ¹¹¹. Особу, яка не пройшла

104 Постановление № 5-207/2016 от 22 ноября 2016 г. по делу № 5-207/2016 / Судебные и нормативные акты РФ: <https://sudact.ru/regular/doc/s56ZvgkNvSgw/>

105 Получение вида на жительство для граждан, пожелавших сохранить украинское гражданство и проживающих постоянно на территории Крыма / Українська гельсінська спілка з прав людини, 06.02.2016: <http://surl.li/qyusb>

106 Supra 97, с. 9.

107 Оформление и получение ВНЖ в Крыму / VisaSam.ru, 12.01.2024: <https://visasam.ru/russia/migraciya/vnzh-v-krymu.html>

108 Федеральный закон от 28.03.1998 № 53-ФЗ «О воинской обязанности и военной службе», статья 1: <https://legalacts.ru/doc/FZ-o-voinskoj-objazannosti-i-voennoj-sluzhbe/razdel-i/statja-1/>

109 Ibid, статья 22, часть 1.

110 Ibid, статья 22, часть 3.

111 Федеральный закон от 30 марта 2015 г. № 58-ФЗ «Об особенностях правового регулирования отношений, связанных с исполнением воинской обязанности отдельными категориями граждан Российской Федерации в связи с принятием в Российскую Федерацию Республики Крым и образованием в составе Российской Федерации новых субъектов — Республики Крым и города федерального значения Севастополя, и внесении изменений в Федеральный закон "О воинской обязанности и военной службе", статья 1: <http://surl.li/qyusm>

військову службу за призовом, крім випадків, якщо особа звільнена від призову на військову службу або має право на відстрочку, стали вважати «громадянином, який не пройшов військову службу за призовом, за відсутності законних не це підстав»¹¹².

До 2016 року громадяни РФ, які проживали в Криму і були призвані до Збройних сил РФ, проходили військову службу на території окупованого півострова¹¹³. Після того жителів Криму стали відправляти для проходження військової служби на всю територію РФ.

Ухилення від проходження військової служби за призовом у РФ є злочином. За такі дії передбачене одне із таких покарань: 1) штраф розміром до 200 тисяч рублів або в розмірі заробітної плати чи іншого доходу засудженого за період до 18 місяців; 2) примусові роботи строком до 2 років; 3) арешт строком до 6 місяців; 4) позбавлення волі строком до 2 років¹¹⁴.

У 2015–2021 роках на території окупованого Криму влада РФ провела щонайменше 13 призовних кампаній, примусивши служити в Збройних силах РФ 34 тисячі осіб¹¹⁵.

На території окупованого Криму у період із 2015 до 2021 року до судів було передано 267 справ щодо осіб, які «ухиляються від військової служби», із них у 248 випадках суди постановили обвинувальні вироки¹¹⁶.

Громадяни України, які станом на 18 березня 2014 року проживали на території окупованого Криму та відмовились від російського громадянства або не отримали його, стикалися з дискримінацією під час реалізації права на працю.

У січні 2015 року громадянина України, який під час окупації постійно проживав на території міста Севастополя, звільнили з роботи через відсутність російського паспорта з посиланням на роз'яснення Міністерства праці і соціального захисту Російської Федерації № 16-4/008-1757 від 14.08.2015 р., відповідно до якого з 1 січня 2015 року на території Криму трудовий договір із громадянами України підлягає розірванню, якщо вони не отримали патенту¹¹⁷.

У 2016 році окупаційна поліція провела рейди у закладах громадського харчування та приватних підприємств, порушуючи адміністративні справи проти власників, якщо вони незаконно залучали до трудової діяльності громадян України¹¹⁸.

Федеральним законом про прийняття Криму в склад РФ було передбачено, що на гарантії у сфері соціального захисту та охорони здоров'я можуть претендувати «громадяни України та особи без громадянства, які постійно проживають на території

112 Ibid, стаття 5.

113 Договір между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образования в составе Российской Федерации новых субъектов от 18 марта 2014 года, стаття 7: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201403180024?index=5>

114 Уголовный Кодекс РФ, стаття 328, частина 1 «Уклонение от прохождения военной и альтернативной гражданской службы»: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/4dda14adcf5cf9cff02b704102e58b6877c80362/

115 Незаконні призовні кампанії в Криму: прокуратура автономії продовжує системну роботу з притягнення винних до відповідальності / Офіційний сайт Прокуратури Автономної республіки Крим та міста Севастополя, 04.10.2021: https://ark.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=305155

116 Supra 96, с. 42.

117 Ситуація з правами людини на окупованій території АР Крим та м. Севастополь / Українська гельсінська спілка з прав людини, 25.03.2016: <https://www.helsinki.org.ua/sytuatsiya-z-pravamy-lyudyny-na-okupovaniy-terytoriji-ar-krym-ta-m-sevastopol-s-zajets-d-svyrydova-r-martynovskiy-v-nabuhotnyj/>

118 Supra 97, с. 10.

Республіки Крим або на території міста федерального значення Севастополя на день прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів, визнаних громадянами Російської Федерації відповідно до цього Федерального конституційного закону, або набули громадянство Російської Федерації відповідно до законодавства Російської Федерації про громадянство»¹¹⁹. Отримання пенсійного забезпечення, безоплатних послуг у сфері охорони здоров'я та іншої соціальної підтримки¹²⁰ стало можливим лише для жителів Криму, яким російська влада нав'язала російське громадянство, та тих, хто отримав посвідку на проживання.

У разі, якщо громадянин України відмовився від російського громадянства і не отримав посвідки на проживання, то він, як іноземець, уже не може претендувати на безоплатне страхування здоров'я та звернення до державних лікарень¹²¹. УВКПЛ ООН зафіксувало випадок, коли у 2015 році громадянка України, яка мала реєстрацію місця проживання у Харкові, хоча мешкала протягом 10 років у Криму, померла внаслідок відмови у медичній допомозі в державній лікарні, оскільки не мала медичного страхування¹²².

Відсутність російського громадянства також наклала обмеження на право власності для українських громадян.

Земельним кодексом РФ передбачено, що іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи не можуть володіти за правом власності земельними ділянками, розташованими у прикордонних зонах¹²³.

20 березня 2020 року Указом Президента РФ було змінено та доповнено перелік таких територій частиною Кримського півострова¹²⁴. У результаті громадяни України, які володіли земельними ділянками у Криму, і яких російська влада вважала іноземцями, опинилися перед загрозою втрати майна, якщо протягом року його не відчужать¹²⁵ або не отримають російське громадянство. Вилучення власності відбувається переважно такими способами: націоналізація, вилучення майна згідно із судовими рішеннями, примусовий викуп майна згідно з актами окупаційної влади та силове захоплення майна «кримською самообороною». Окрім привласнення та знищення нерухомого майна, політика РФ також включає заборону володіти земельними ділянками на території АР Крим та міста Севастополя особам, що не мають громадянства РФ. Згідно з дослідженням Регіонального центру прав людини, з лютого 2014 року до червня 2021 року було ідентифіковано 3984 постраждалих від незаконного вилучення та знищення майна¹²⁶.

119 Supra 93, стаття 11.

120 Ibid.

121 Supra 97.

122 Ibid.

123 Земельный кодекс Российской Федерации от 25.10.2001 № 136-ФЗ (ред. от 25.12.2023), стаття 15 «Собственность на землю граждан и юридических лиц»: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_33773/2176b8e421ca829ecd63f12647fc1aa64844543d/

124 Указ Президента Российской Федерации от 20.03.2020 № 201 «О внесении изменений в перечень приграничных территорий, на которых иностранные граждане, лица без гражданства и иностранные юридические лица не могут обладать на праве собственности земельными участками, утвержденный Указом Президента Российской Федерации от 9 января 2011 г. № 26»: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202003200021?index=1>

125 Гражданский кодекс Российской Федерации (часть первая) от 30.11.1994 № 51-ФЗ (ред. от 24.07.2023), стаття 238 «Прекращение права собственности лица на имущество, которое не может ему принадлежать»: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/4f37c70c81d4b942cef2a8d7be6d97a1cf2586f4/

126 Тематичний огляд «Крим без правил. Окупована власність» / УГСПЛ, РЦПЛ, SHROT, 2021: <https://krymbezpravil.org.ua/issues/v-pusk-6-okkupyrovannaia-sobstvennost/>

Окремі райони Донецької та Луганської областей, окуповані РФ

Паспортизація на територіях Донецької та Луганської областей, окупованих Російською Федерацією з 2014 року, відбулася за іншим сценарієм, ніж у Криму: після окупації окремих районів Донецької та Луганської областей РФ не включила ці території у свій склад. Відповідно, не відбувалося автоматичного набуття громадянства РФ жителями цих регіонів. Замість цього російська влада поступово спрощувала порядок набуття громадянства РФ для українців, які проживали на територіях сходу України, зокрема на ТОТ.

До початку 2017 року РФ не визнавала документи, що встановлюють особу, видані в так званих народних республіках¹²⁷. Росія стверджувала, що офіційного визнання паспортів, виданих так званими «Л/ДНР» немає, «йдеться про окремі рішення, які могли ухвалюватися муніципальними, місцевими органами влади, а також різними компаніями, виходячи виключно з гуманітарних міркувань, керуючись необхідністю справді гуманітарної допомоги цим людям»¹²⁸. На практиці ситуація була іншою: за допомогою «паспорта Л/ДНР» можна було перетнути кордон з РФ, купити квиток на потяг чи внутрішній авіарейс, забронювати готель¹²⁹.

18 лютого 2017 року внаслідок ухвалення Указу Президента РФ офіційна політика змінилася: «паспорти», видані цими незаконними утвореннями, були визнані¹³⁰ і дозволено в'їзд на територію РФ за так званими паспортами Л/ДНР¹³¹.

24 квітня 2019 року Президент РФ підписав Указ¹³², який передбачав спрощений порядок отримання громадянства РФ для осіб, які постійно проживали на території, яку російська влада вважає Л/ДНР. Для отримання російського паспорта потрібно було подати заяву, надати «паспорт Л/ДНР», документ про зміну ПІБ, документ про наявність іноземного громадянства, документ про укладення (розірвання) шлюбу, свідоцтво про народження дитини та скласти присягу. Отримання паспорта було передбачене у тримісячний строк з моменту подання заяви та відповідних документів. Тобто на цьому етапі підставою для отримання російського громадянства була наявність «паспорта Л/ДНР».

Пізніше РФ ще спростила процедуру отримання громадянства. 11 березня 2020 року Федеральним Законом громадян України та Білорусі, що вільно володіють російською мовою, визнано такими, що мають право на отримання громадянства РФ без складання співбесіди на знання російської мови¹³³.

127 Росія признала документи, выдаваемые в ДНР и ЛНР / BBC News Україна, 18.02.2017: <https://www.bbc.com/russian/news-39016068>

128 Кремль: Россия не признавала паспортов ДНР и ЛНР / BBC News Україна, 03.02.2017: <https://www.bbc.com/russian/news-38858359>

129 Supra 127.

130 Указ «О признании в Российской Федерации документов и регистрационных знаков транспортных средств, выданных гражданам Украины и лицам без гражданства, постоянно проживающим на территориях отдельных районов Донецкой и Луганской областей Украины» від 18.02.2017: <http://kremlin.ru/events/president/news/53895>

131 Ibid.

132 Указ «Об определении в гуманитарных целях категорий лиц, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке» від 24.04.2019: <http://kremlin.ru/acts/news/60358>

133 «О внесении изменений в статью 331 Федерального закона "О гражданстве Российской Федерации"», від 18.03.2020 <http://kremlin.ru/acts/news/63025>

Форми примусу до набуття громадянства РФ і наслідки ненабуття

На початку 2021 року нав'язування паспортів РФ стало ще більш агресивним. Окупаційна адміністрація погрожувала, що у разі неотримання паспорта РФ до кінця 2023 року стане неможливо отримувати заробітну плату, соціальні виплати, пенсійні виплати, працювати в органах та адміністраціях РФ на окупованих територіях, у соціальних фондах, навчальних закладах чи вести підприємницьку діяльність¹³⁴. Доступ до медичної допомоги можливий тільки для тих, хто має документи, видані окупаційною владою псевдореспублік або РФ¹³⁵. У червні 2021 року «влада ДНР» обмежила виїзд дітей старших за 14 років, які не мають паспорта громадянина України, Російської Федерації, закордонних паспортів цих країн чи «паспорта ДНР»¹³⁶.

Набуття громадянства РФ мало ще один наслідок — призов на строкову службу. Зокрема, з листопада 2020 року на окупованих територіях Донецької та Луганської областей осіб, які отримали російське громадянство, почали призивати на військову службу до Збройних сил РФ¹³⁷ та вербувати до так званих «миротворчих» підрозділів у Нагірний Карабах¹³⁸.

Перед початком повномасштабного вторгнення, 19 лютого 2022 року, в так званих «Л/ДНР» оголосили загальну мобілізацію. Для осіб чоловічої статі віком від 18 до 55 років обмежили виїзд за межі окремих районів Донецької та Луганської областей, окупованих РФ до 2022 року¹³⁹. Наступного дня оголосили про обов'язковий призов на службу до «народної міліції» всіх чоловіків віком від 18 до 27 років, які не служили в армії¹⁴⁰.

Отже, на території АР Крим та міста Севастополя внаслідок їх «включення» до складу РФ відразу після окупації відбулося поширення на ці території законодавства РФ та примусове автоматичне набуття громадянства РФ жителями цих територій. Громадяни України не проходили жодних додаткових процедур задля набуття громадянства РФ, навпаки — додаткових процедур, які навмисно ускладнювали представники окупаційної влади, потребувало збереження власного громадянства та здобуття права на перебування на цій території на основі статусу іноземця. Крім того, в АР Крим та місті Севастополі з поширенням законодавства РФ відразу були створені умови, за яких на тих, хто відмовився від набуття громадянства РФ, накладалися обмеження щодо реалізації прав на працю, соціальне забезпечення, право власності, свободу пересування тощо. Цей тиск був спрямований на придушення спротиву та прийняття жителями окупованого Криму примусової автоматичної зміни їхнього українського громадянства на громадянство РФ.

134 ПАСПОРТИЗАЦІЯ РФ В ОРДЛО УСИЛИВАЄТЬСЯ! / Facebook-сторінка Віри Ястребової (Vera Iastrebova), директорки Східної правозахисної групи: <https://www.facebook.com/vera.iastrebova/posts/5270432939698708>

135 Загроза життю, примусова паспортизація, обмеження пересування. Про порушення прав людини в ОРДЛО і окупованому Криму / Надія Константинова, Радіо Свобода, 26.04.2021: <https://www.radiosvoboda.org/a/porushennia-prav-ludyiny-na-donbasi-u-krymu/31222185.html>

136 Висаджують з автобусів на блокпостах: окупанти порушують право дітей на освіту / Суспільне Новини, 09.06.2021: <http://surl.li/qyutl>

137 В ОРДЛО до російської армії вже призивають громадян, які отримали паспорти РФ / УКРІНФОРМ, 27.11.2020: <http://surl.li/qyldh>

138 На окупованих територіях вербують «миротворців» у Нагірний Карабах — розвідка / Суспільне Новини, 13.11.2020: <https://suspilne.media/79546-na-okupovanih-teritoriah-verbuut-mirotvorciv-u-nagirnij-karabah-rozvidka/>

139 Мобілізація та призов: як Донецьк переживає війну / Регіна Гімалова, Ігор Бурдига, DW, 26.04.2022: <https://www.dw.com/uk/mobilizatsiia-ta-pryzov-yak-donetsk-perezhyvaie-viinu/a-61585024>

140 Ibid.

Враховуючи визнання РФ так званих «Л/ДНР» незалежними, на цих територіях застосовувався інший підхід. На жителів окупованих районів Донецької та Луганської областей не було автоматично поширене громадянство РФ, частково визнавалися так звані «паспорти Л/ДНР», однак із часом тиск щодо набуття громадянства РФ посилювався. Щоб нав'язати російське громадянство, мешканців цих окупованих територій обмежили в праві на працю та соціальне забезпечення, в доступі до медичної допомоги. При цьому РФ також поступово спрощувала процедуру набуття громадянства РФ для жителів даних територій.

4

Динаміка нав'язування громадянства РФ після початку повномасштабного вторгнення (за регіональним принципом)

Враховуючи специфіку нав'язування громадянства РФ в Криму — примусове автоматичне набуття громадянства РФ жителями цих територій внаслідок включення їх до складу РФ — засоби тиску з метою паспортизації застосовувалися на цій частині ТОТ з початку окупації та після повномасштабного вторгнення, зокрема й на жителів інших окупованих територій, які опинилися на території АР Крим та міста Севастополя.

Незаконне поширення законодавства РФ на окуповані території призвело до поширення на них і законодавства в сфері призову на строкову службу, що своєю чергою, разом із автоматичним наданням громадянства РФ жителям окупованого Криму, призвело до розгортання призовної кампанії. Станом на 2023 рік окупаційна влада провела на території півострова 17 незаконних призовних кампаній. У квітні 2022 року був розпочатий 15-й призов до російської армії, за планом тільки у Севастополі мало з'явитися 500 призовників¹⁴¹.

Після повномасштабного вторгнення, з 21 вересня 2022 року, на території Криму розпочалася примусова мобілізація, яка має ознаки воєнного злочину. Жителі Криму, які примусово автоматично набули громадянство РФ, опинилися перед ризиком бути примусово залученими до участі у війні проти України. За даними українських правозахисних організацій, з початку мобілізації окупаційна влада видала від 40 до близько 60 тисяч повісток для жителів Криму¹⁴². Станом на жовтень 2023 року окупаційний відділ підготовки та призову громадян на військову службу військового комісаріату Криму розробляв мобілізаційний план для виконання завдань у найближчому майбутньому, з жовтня до кінця 2023 року окупаційна влада Криму планувала мобілізувати близько 2500 жителів Криму призовного віку до збройних сил РФ¹⁴³.

141 Російська агресія проти України розпочалася у 2014 році з окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, із подальшим вторгненням у Донецьку та Луганську області / Кримська платформа: <https://crimea-platform.org/full-scale-invasion/>

142 З вересня окупанти у Криму примусово мобілізували 3 тисячі людей / Суспільне Новини, 08.11.2023: <https://suspiilne.media/612829-z-veresna-okupanti-u-krimu-primusovo-mobilizovali-3-tisaci-ludej/>

143 Окупанти хочуть мобілізувати 2500 жителів Криму до кінця року — ЦНС / Суспільне Новини, 13.10.2023: <https://suspiilne.media/593119-okupanti-hocut-mobilizuvati-2500-ziteliv-krimu-do-kinca-roku-cns/>

На окупованій території Донецької та Луганської областей, а також на територіях Херсонської та Запорізької областей, окупованих після 24 лютого 2022 року, ситуація відрізнялася. Після включення цих територій до складу РФ країна-агресор протиправно поширила на них своє законодавство, проте встановила інший спосіб нав'язування власного громадянства. Жителів цих територій було визнано громадянами РФ, однак, встановлено умову набуття такого громадянства — принесення присяги громадянина РФ. Передбачивши таку формальну процедуру (вірогідно, для створення ілюзії добровільності такого набуття громадянства), РФ різко посилила засоби тиску та примусу на ТОТ для нав'язування власного громадянства.

4.1. Донецька та Луганська область

24 лютого 2022 року, після широкомасштабного вторгнення РФ, почалася нова фаза окупації частини Донецької та Луганської областей. 30 вересня 2022 року провели псевдореферендум¹⁴⁴ і 5 жовтня 2022 року відбулося «приєднання» до Росії так званих «ЛНР»¹⁴⁵ та «ДНР»¹⁴⁶ та поширення на їх території російського законодавства.

У липні 2022 року процедура отримання російського паспорта на території окремих районів Донецької та Луганської областей, окупованих до 2022 року, стала ще швидшою та простішою. Більше не було обов'язково оформлювати так званий «паспорт Л/ДНР» для отримання паспорта РФ, процедура видачі російського паспорта була прискорена до п'яти робочих днів після отримання заяви про отримання громадянства РФ¹⁴⁷. На території згаданих окупованих районів відкрилися відділення ФМС¹⁴⁸.

Після «прийняття» псевдореспублік до складу РФ у жовтні 2022 року, Росія, як згадувалося вище, використала сценарій схожий на кримський, але з певними змінами. Громадяни України та особи без громадянства, які постійно проживали на території окупованої до 2022 року частини Донецької та Луганської областей на день «прийняття» до складу РФ, а також громадяни України та особи без громадянства, які проживали на цій території, але виїхали до РФ, визнавалися громадянами РФ, але з однією умовою — подання відповідної заяви та складення «присяги громадянина РФ». При цьому неповнолітні діти таких осіб отримали громадянство автоматично¹⁴⁹. Особи, які отримали російське громадянство, але зберегли українське, стали вважатися «громадянами Російської Федерації, які не мають громадянства України, із дня подачі ними заяви про небажання перебувати у громадянстві України»¹⁵⁰. Умови та процедура були визначені пізніше — для того, щоб особа перестала вважатися такою, що має громадянство України у відносинах із РФ, їй необхідно подати у федеральний орган виконавчої влади в сфері внутрішніх справ чи його територіальний

144 День воссоединения новых регионов с Россией будет отмечаться 30 сентября / ТАСС, 28.09.2023: <https://tass.ru/obschestvo/18866405> <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202309280011> <https://www.confidencgroup.ru/info/news/mvd-razyasnilo-pravovoy-status-zhiteley-prisoedinennykh-k-rf-regionov/>

145 Supra 56, стаття 5.

146 Supra 55.

147 УСКОРЕНИЕ ПРОЦЕССОВ ПРИНУДИТЕЛЬНОЙ ПАСПОРТИЗАЦИЯ РФ В ОРДЛО / Facebook-сторінка Павла Лисянського, засновника Східної правозахисної групи: <https://www.facebook.com/pavllis/posts/pfbid02CwhAEat2yEJrp4qGLsO6vjH7aVDrptgYus1SqocU84Vf478dbZQCpyPS34sEF9r5I>

148 Ibid.

149 Supra 55, 56, стаття 5.

150 Ibid.

орган заяву про небажання бути громадянином України¹⁵¹. З моменту подання такої заяви особа більше не вважається громадянином України у відносинах із РФ¹⁵².

Після так званого приєднання до РФ росіяни встановили там 34 пункти ФМС та спростили процедуру видачі паспортів¹⁵³.

Форми примусу до набуття громадянства РФ і наслідки його ненабуття

Місцевим жителям створюють умови, в яких без російського паспорта вони значно обмежуються в правах. Наприклад, працівникам, які отримують заробітну плату з бюджетних коштів, окупаційна адміністрація Горлівки (Донецька область) повідомила про необхідність отримати російський паспорт, інакше їм загрожує звільнення¹⁵⁴. В окупованому населеному пункті Сніжне (Донецька область) звільнили десять медиків за те, що вони працювали без російських паспортів, а на їхнє місце поставили працювати лікарів із Самари (РФ)¹⁵⁵. Керівники місцевих організацій і підприємств отримали вказівки щодо надання інформації про проведені заходи з паспортизації місцевого населення¹⁵⁶. Тим, хто відмовляється від отримання російського паспорта, погрожують звільненням з роботи¹⁵⁷.

Умова отримання російського паспорта для подальшої роботи на окупованій території також стосується підприємців. Їх окупаційна влада змушує робити реєстрацію бізнесу¹⁵⁸. За інформацією Генштабу України, для посилення морального тиску на жителів тимчасово окупованої Горлівки та примушення їх до отримання громадянства РФ представники окупаційних «органів влади» розіслали на місцеві підприємства усіх форм власності розпорядження щодо надання до «міністерства державної безпеки ДНР» списків працівників, які не отримали російського паспорта. Кінцевий термін виконання розпорядження — 1 січня 2024 року¹⁵⁹.

Така ж ситуація і з отриманням пенсій на окупованій території — без наявності паспорта РФ пенсійні виплати припиняються¹⁶⁰. Станом на серпень 2023 року, за

151 Федеральний закон от 18.03.2023 № 62-ФЗ «Об особенностях правового положения граждан Российской Федерации, имеющих гражданство Украины», стаття 1: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_442337/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7/

152 Ibid.

153 После принятия ДНР в состав России процесс паспортизации ускорился в три раза / ВЕДОМОСТИ, 7.02.2023: <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2023/02/07/961928-posle-prinyatiya-dnr-v-sostav-rf-protsess-pasportizatsii>

154 Війська РФ продовжують примусову паспортизацію громадян України на Донеччині / ПРЯМИЙ, 21.02.2023: <https://prm.ua/viyska-rf-prodovzhuut-prymusovu-pasportyzatsiiu-hromadian-ukrainy-na-donechchyni/>

155 Видача російських паспортів на окупованих територіях Донеччини та Луганщини: що відомо / Суспільне новини, 14.04.2023: <https://suspilne.media/445314-vidaca-rosijskih-pasportiv-na-okupovanih-teritoriah-doneccini-ta-lugansini-so-vidomo/>

156 Окупанти продовжують примусову паспортизацію місцевого населення у Станиці Луганській / Interfax UKRAINE, 5.05.2023: <https://interfax.com.ua/news/general/908165.html>

157 «Не рятують життя без паспорта РФ». Жителів окупованої Луганщини примушують оформити російський паспорт / Суспільне Новини, 25.05.2023: <http://surl.li/qytza>

158 У Маріуполі стартувала примусова паспортизація, — Андрющенко / LB.ua 10.01.2023: https://lb.ua/society/2023/01/10/542047_mariupoli_startovala_primusova.html

159 Ворог продовжує примусову паспортизацію на окупованих територіях України — Генштаб / Українська Правда 29.07.2023: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/07/29/7413337/>

160 Експеримент по винищенню людей літнього віку в Маріуполі набирає нових кольорів/ Телеграм-канал Андрющенко Time, 26.07.2023: <https://t.me/andriyshTime/6189>

даними голови Луганської ОВА, заяви на перегляд пенсій за російським законодавством прийнято лише від 25 відсотків жителів районів Луганської області, окупованих до 2022 року, бо для цього необхідно обов'язково мати паспорт РФ із позначкою про реєстрацію місця проживання¹⁶¹.

Без наявності російського документа припиняються і соціальні виплати¹⁶². Окупаційні адміністрації вдаються і до податкових обмежень для населення за відсутності російського громадянства¹⁶³ та не дають можливості отримати компенсацію за зруйноване житло¹⁶⁴.

Отримання банківських карток також неможливе без російського документа¹⁶⁵.

Наявність паспорта РФ або так званих «Л/ДНР» необхідні для того, щоб виїхати з окупованої території¹⁶⁶.

Як і на інших територіях окупованих областей, за наявною інформацією на Донеччині відмовляють у медичних послугах тим, в кого немає російського страхового полісу, для оформлення якого потрібен паспорт РФ¹⁶⁷. Проте, є інформація, що навіть із наявністю такого паспорта доступ до медичних послуг в окупованій частині області залишається ускладненим¹⁶⁸. Хворим на діабет відмовляють у видачі інсуліну без паспорта РФ¹⁶⁹. Жителям окупованої Луганської області також стає дедалі складніше отримати медичну допомогу без російського паспорта¹⁷⁰ — зокрема, доступ до життєво необхідних ліків (інсулін) та невідкладну допомогу.¹⁷¹

Окупаційна влада змушує брати російський паспорт не лише повнолітніх жителів окупованих територій. Ціллю російської політики в окупації є також діти. Одна з форм тиску — неможливість продовжити навчання у закладах освіти. Погрожуючи не видати атестат, у школах окупованого Маріуполя учнів 9 та 11 класів змушують отримувати паспорт Росії¹⁷². Схожа ситуація і в Луганській області — повідомляється, що для закінчення навчання та отримання документа про закінчення паспорт

161 Ворог тисне на Білогорівку з повітря, у так званій «лнр» відзначили низькі темпи паспортизації пенсіонерів / Офіційний Телеграм-канал Артема Лисогора, голови Луганської ОВА, 29.05.2023: <https://t.me/luhanskaVTSA/10873>

162 Росіяни шантажують пенсіонерів соцвиплатами / Центр національного спротиву, 18.11.2023 <https://sprotyv.mod.gov.ua/rosiyany-shantazhuyut-pensioneriv-sotsvyplatamy/>

163 С 1 января 2023 года в новых субъектах РФ начнут действовать специальные налоговые режимы / Федеральная налоговая служба РФ, 01.12.2022: https://www.nalog.gov.ru/rn77/new_region/12912681/

164 Гауляйтери Донецької області змінили правила надання компенсації за зруйноване житло. Тепер офіційно / Телеграм-канал Андющенко Time, 11.08.2023: <https://t.me/andriyshTime/12505>

165 В обмін на банківські картки. РФ продовжує примусово роздавати паспорти в Луганській області / РБК – Україна, 5.01.2023 <https://www.rbc.ua/rus/news/okupovaniy-luganskiy-oblasti-prodovzhuetsya-1672936773.html>

166 Виведення із обігу гривні, перші повістки та паспортизація: що розповідають жителі окупованих територій Луганщини / Суспільне новини, 18.12.2022: <http://surl.li/qytvx>

167 Маріуполь. На зараз / Телеграм-канал Андющенко Time, 30.01.2023: <https://t.me/andriyshTime/6272>

168 Примусова паспортизація, відсутність медицини та освіта, що перетворилася на пропаганду: про життя на окупованій частині Донбасу розповіла юристка / FREEDOM, 2.10.2023: <http://surl.li/qytvh>

169 російський паспорт або смерть: в окупованому Маріуполі почали видавати інсулін лише при наявності громадянства рф / Офіційний телеграм-канал Маріупольської міської ради, 06.09.2023: https://t.me/mariupolrada/16194?fbclid=IwAR14vantXKJp-K63rlbsV8pMP0hz_3iuxjCECG64WZ-TQi-ISUH4DZB6wKs

170 Відвертий шантаж: окупанти підступно погрожують відбирати житло у людей на Луганщині / 24 канал, 17.11.2023: https://24tv.ua/situatsiya-luganshchini-shho-vidomo-pro-rosiyski-pasporti-luganshchini_n2433486

171 Респондентка з Новоайдарського району Луганської області, Схід SOS.

172 Примусова паспортизація через дітей. Новий злочин росіян / Телеграм-канал Андющенко Time, 13.02.2023: <https://t.me/andriyshTime/6678>

РФ необхідно мати не лише дитині, а й її батькам¹⁷³. За даними Луганської обласної військової адміністрації, для того, щоби прискорити процес паспортизації, підліткам з 14 до 18 років обіцяють безкоштовний відпочинок, якщо ті погодяться на зміну громадянства¹⁷⁴.

Крім того, тиск відбувається на батьків. Їм погрожують припиненням соціальних виплат на утримання дітей, якщо вони не набудуть російського громадянства¹⁷⁵.

За «розпорядженням» голови так званої «ДНР» була створена робоча група, яка повинна відкрити пункт перебування осіб, які не отримали російський паспорт для їхнього подальшого «видворення» з окупованої території¹⁷⁶, що може стати засобом «видворення» громадян України, які не отримали паспортів РФ.

Громадянам України на Луганщині загрожують ті ж наслідки: депортація та конфіскація майна¹⁷⁷, зокрема, повідомляється, що місцевим жителям дали час до 1 вересня 2023 року, щоби переоформити своє майно за російським законодавством¹⁷⁸.

Отримання паспорта РФ також є однією з підстав для мобілізації до ЗС РФ¹⁷⁹. В Донецькій та Луганській областях були зафіксовані випадки, коли після отримання російського паспорта чоловікам призовного віку видавали повістки з вимогою з'явитися у створені на окупованих територіях військкомати¹⁸⁰.

4.2. Херсонська область

24 лютого 2022 року російські війська вторглися на територію Херсонської області з території окупованого Криму¹⁸¹. 30 вересня 2022 року Росія, яка на той час окупувала майже всю територію регіону, здійснила анексію області через так званий референдум.

173 Supra 171.

174 На Луганщині росіяни вимагають паспортизувати всіх підлітків віком від 14 до 18 років / УКРІНФОРМ, 18.08.2023: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3749850-na-lugansini-rosiani-vimagaut-pasportizuvati-vsih-pidlitkiv-vikom-vid-14-do-18-rokiv.html>; У так званій «лнр» наказали до 1 жовтня примусово паспортизувати всіх підлітків / Офіційна Facebook сторінка Луганської обласної державної адміністрації, 18.08.2023: <https://www.facebook.com/odalug/posts/pfbid0f6JkuVQnagdb6MxvH7aZ3s4biYowMPbe13awJU42VGMrxduKGFuZ6j17asaLfoQol>

175 Supra 174.

176 Глава Донецкой Народной Республики – Распоряжение № 186, 20.07.2023: https://glavadr.ru/doc/rasp/rasporiazhglavaN186_20062023.pdf

177 Окупанти продовжують примусову паспортизацію українців на захоплених територіях: Генштаб повідомив деталі / True UA, 9.07.2023: <https://trueua.info/news/okupanti-prodovzhuyut-primusovu-pasportizaciyu-ukrainciv-na-zahoplenih-teritoriyah-genshtab>; Четвертий проміжний звіт щодо виявлених порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні / БДІПЛ (ОБСЄ), 12.12.2023, п. 95: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/4/561457.pdf>

178 Четвертий проміжний звіт щодо виявлених порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні / БДІПЛ (ОБСЄ), 12.12.2023, п. 93: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/4/561457.pdf>

179 Від паспортизації до мобілізації: як російська «ксива» може стати квитком до пекла / Донецька обласна державна адміністрація, 7.08.2022: <http://surl.li/qytyl>

180 Перші підтверджені факти видачі повісток маріупольцям / Телеграм-канал Андрющенко Time, 7.10.2022: <https://t.me/andriyshTime/3445>; «Не рятують життя без паспорта РФ». Жителів окупованої Луганщини примушують оформити російський паспорт/ Суспільне новини, 25.05.2023: <http://surl.li/qytza>

181 Російська армія окупувала частину Херсонської області – ХОДА / DW, 24.02.2022: <https://www.dw.com/uk/rosiiska-armiia-okupuvala-chastynu-khersonskoi-oblasti-ukrainy-khoda/a-60903338>

У ході контрнаступальної операції, що тривала з 29 серпня до 11 листопада 2022 року, Збройні сили України звільнили з-під російської окупації правобережну частину області включно з містом Херсон¹⁸². Станом на грудень 2023 року Росія контролює лівобережну частину та претендує на всю територію області. Наразі під російською окупацією залишаються Каховський, Генічеський, Скадовський та частково Херсонський райони¹⁸³.

25 травня 2022 президент РФ Володимир Путін підписав Указ про внесення змін до свого попереднього Указу про визначення категорій осіб, які мають право звернутися із заявами про прийом до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку, додавши до Луганської та Донецької Херсонську та Запорізьку області України¹⁸⁴.

З моменту спрощення отримання громадянства РФ вищезгаданим Указом починається процес поступового нав'язування громадянства РФ населенню Херсонської області. Як зазначалося вище, відсутня адекватна та достовірна інформація щодо оцінки темпів та масштабів примусової паспортизації. Згідно з інформацією, оприлюдненою МВС РФ, за рік окупації на території Луганської, Донецької, Запорізької та Херсонської областей, російські паспорти отримали 2,2 млн жителів.

У новинах та на сайтах окупованих адміністрацій продовжують публікувати повідомлення про те, що жителям Херсонської області, які не встигли до 25 жовтня 2023 року оформити російський паспорт, необхідно отримати ПНП¹⁸⁵. А вже в листопаді 2023 року поширилася інформація про те, що всім громадянам, які не отримали паспортів РФ, потрібно звернутися до паспортного столу для проходження обов'язкової дактилоскопічної реєстрації до 1 грудня 2023 року. Ті громадяни, у яких станом на 2 грудня 2023 року не буде підтвердження проходження дактилоскопічної реєстрації, будуть притягнуті до адміністративної відповідальності¹⁸⁶. Обов'язкове дактилоскопіювання громадян виконується на підставі федерального закону РФ¹⁸⁷.

Форми примусу до набуття громадянства РФ і наслідки його не набуття

Для отримання медичної допомоги на окупованій території Херсонської області обов'язково потрібно мати ОМС, для оформлення якого необхідний паспорт громадянина РФ¹⁸⁸. Донедавна більшість місцевих лікарів саботували вимогу надавати медичну допомогу виключно за наявністю паспортів РФ, і продовжували надавати медичні послуги, але в деяких медичних закладах вже є керівники та медичний

182 Сили оборони України зайшли до Херсона. Він залишався під окупацією з березня / Громадське, 11.11.2022: <https://hromadske.ua/posts/sili-oboroni-ukrayini-zajshli-u-herxon>

183 Карта DeepState Map: <https://deepstatemap.live/#7/47.798/35.178>

184 Указ Президента Российской Федерации № 304 от 25.05.2022: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202205250004>

185 Жителям Херсонской области, которые не успели до 25 октября 2023 года оформить российские паспорта, нужно получить вид на жительство в РФ / ZOV ХЕРСОН, 27.10.2023: <https://kherson-news.ru/society/2023/10/27/219955.html>

186 Все граждане, которые не получили паспорта РФ по любым на то причинам, нужно явиться в паспортный стол для прохождения ОБЯЗАТЕЛЬНОЙ дакто регистрации до 01.12.2023 / ZOV ХЕРСОН, 13.11.2023: <https://kherson-news.ru/society/2023/11/13/228490.html>

187 Федеральный закон от 25.07.1998 г. № 128-ФЗ: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/12708>

188 На окупованих територіях Херсонщини населенню не надають медпослуги без паспорта РФ / УКРІН-ФОРМ, 26.10. 2023: <http://surl.li/qytzo>

персонал, які приїхали з РФ, і саме вони відмовляються лікувати пацієнтів без наявності російського документа. Для прискорення видачі паспортів у деяких медичних закладах росіяни навіть відкрили спеціальні відділення, де можна подати заявку. Наявність заявки дозволяє отримати медичну допомогу¹⁸⁹. В деяких населених пунктах представники окупаційної адміністрації суворо заборонили надавати безоплатну медичну допомогу українцям, які не отримали російських документів¹⁹⁰. Голова окупаційної адміністрації населеного пункту Лазурне Олександр Дудка раніше повідомив, що медичні препарати, придбані з бюджету Російської Федерації, громадянам України видавати не будуть, зокрема, й інсулінозалежним¹⁹¹.

Українцям також повідомляють про вилучення майна, якщо воно не буде реєстроване згідно з законами РФ¹⁹². Водночас в «офіційному» переліку документів на сайті «БФЦ ЛНР» вказані також паспорти України або так звані «ЛНР»¹⁹³. Для перевірки наявності російського паспорта, російські окупаційні війська разом із «поліцією» посилюють перевірки на блокпостах¹⁹⁴. Ускладнено й рух автомобілем з українськими номерними знаками. Такі автівки зупиняють та змушують власників їхати в «Міжрайонний реєстраційно-екзаменаційний відділ» для заміни номерного знаку на російський. Проте, під час візиту до цього відділу йдеться не про реєстрацію авто, а про отримання російського паспорта¹⁹⁵. Про примус до переоформлення бізнесу, рухомого і нерухомого майна за російським законодавством в окремих містах окупованої частини Херсонської області свідчать також і дані Генштабу ЗСУ¹⁹⁶.

У багатоквартирних будівлях жителі зобов'язані переукладати договори електропостачання та інших комунальних послуг. Без паспорта договір недійсний, а квартиру відключають від мережі¹⁹⁷.

Зупиняючи на блокпостах, представники РФ, крім залякування незаконним привласненням майна, погрожують місцевому населенню позбавленням волі та насильницькими діями у разі відсутності російських паспортів за наступної перевірки

189 На тимчасово окупованій території Херсонщини окупаційна влада примушує місцевих жителів брати російські паспорти / Суспільне новини, 21.03.2023: <https://suspilne.media/421041-na-livoberezhnij-hersonsini-okupacijna-vlada-primusue-miscevih-ziteliv-brati-rosijski-pasporti/>

190 Росіяни не лікують українців на ТОТ, які відмовилися від російського паспорта / Центр національного спротиву, 29.06.2023: <https://sprotiv.mod.gov.ua/rosiyany-ne-likuyut-ukrayintsiv-na-tot-yaki-vidmovilylya-vid-rosijskogo-pasporta/>

191 На Херсонщині гауляйтер цинічно погрожує тим, хто відмовився від паспорта РФ / УНІАН, 11.08.2023: <https://www.unian.ua/society/lazurne-gaulayter-pogrozhuje-ukrajincyam-yaki-vidmovilylya-vid-pasporta-rf-12357855.html>

192 Жителів тимчасово окупованої Херсонщини окупаційна влада примушує брати паспорти РФ / Суспільне новини, 2.02.2023: https://suspilne.media/373394-ziteliv-timcasovo-okupovanoi-hersonsini-okupacijna-vlada-primusue-brati-pasporti-rf/?utm_source=copylink&utm_medium=ps; Примус до лояльності. У кого окупанти відбирають майно? / Радіо Свобода, 14.02.2023: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovyva-okupanty-vidbyrayut-mayno-biznes/32269866.html>; Четвертий проміжний звіт щодо виявлених порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні / БДІПЛ (ОБСЄ), 12.12.2023, п.93: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/4/561457.pdf>

193 Отделения МФЦ ЛНР предоставляют услуги по приему заявлений для постановки на Государственный кадастровый учет: <https://xn--k1abemrxn--p1ai/news/65016a33b0b2570420da7d4b>

194 На Херсонщині окупанти проводять рейди по будинках цивільних: у Генштабі назвали мету Суспільне новини, 29.08.2023: <https://www.unian.ua/society/pasportizaciya-na-hersonshchini-okupanti-provodyat-reydi-po-budinkah-civilnih-12375840.html>

195 На ТОТ Херсонщини ворог продовжує примусову паспортизацію / УКРІНФОРМ, 10.10.2023: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3771970-na-tot-hersonsini-vorog-prodovzue-primusovu-pasportizaciju.html>

196 Supra 194.

197 Ситуація на тимчасово окупованих територіях у першому півріччі 2023 року / Центр національного спротиву: https://drive.google.com/file/d/17sTK3gNKc0INVZimQW_LHynT2NLBOfE/view

ки документів¹⁹⁸. Неодноразово були зафіксовані й затримання місцевих жителів за «антиросійську діяльність». А відсутність паспорта РФ в таких ситуаціях часто може слугувати приводом для арешту¹⁹⁹.

Як і на інших окупованих територіях, усім, чия заробітна плата надходить з бюджету, необхідно з паспортом РФ відкрити рахунок в російському банку, інакше виплати припиняються²⁰⁰. Російський паспорт вимагається і для того, щоб отримувати російські пенсії та соцвиплати. Для соціально незахищених верств населення це єдиний спосіб отримати фінансову допомогу, оскільки вони не можуть отримати соціальні виплати з України²⁰¹.

Громадянство РФ автоматично отримують діти, народжені на окупованій частині області після 24 лютого 2022 року²⁰², а це порушення норм міжнародного права. Без російського паспорта батьки не мають права записати свою дитину до дошкільних освітніх закладів. Вступ до «університетів», створених на ТОТ, також неможливий без наявності паспорта²⁰³.

Наразі в регіоні триває прихована мобілізація, коли повістки вручають під час отримання паспорта РФ²⁰⁴.

4.3. Запорізька область

До 6 березня 2022 року російські війська взяли під контроль ключові міста у південній частині області. За інформацією Президента України, станом на червень 2022 року під окупацією перебувало 60 % області²⁰⁵. 4 жовтня 2022 року Держдума РФ оголосила включення окупованої території області до складу РФ.

Визначення кількості людей, що потрапили під окупацію у Запорізькій області і, відповідно, могли стати жертвами нав'язування громадянства РФ, є проблемним питанням. За заявою мера міста Мелітополь Івана Федорова²⁰⁶, станом на 1 жовтня 2022 року під окупацією у Запорізькій області лишалось близько 500 000 людей, або ж третина від офіційного населення області. Перші російські паспорти у Запорізькій області видали²⁰⁷ синхронно з окупованою Херсонською областю — 11 червня 2022 року, у так званий «день Росії».

198 На тимчасово окупованій території Херсонщини окупаційна влада примушує місцевих жителів брати російські паспорти / Суспільне новини, 21.03.2023: <http://surl.li/qyview>

199 Окупанти на Херсонщині катують тих, хто відмовляється від російського паспорта / Центр національного спротиву, 25.03.2023: <https://sprotyv.mod.gov.ua/okupanty-na-hersonshhyni-katuyut-tyh-hto-vidmovlyayetsya-vid-rosijskogo-pasporta/>

200 Supra 198.

201 Ibid.

202 Все родившиеся на Херсонщине после 24 февраля получают гражданство РФ автоматически / ТАСС, 16.06.2022: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/14924159>

203 Окупанти заборонили вступ до псевдоуніверситетів без паспорта РФ / Центр національного спротиву, 01.07.2023: <https://sprotyv.mod.gov.ua/okupanty-zaboronyly-vstup-do-psevdouniversytetiv-bez-pasporta-rf/>

204 Ворог налагодив систему мобілізації на ТОТ півдня / Центр національного спротиву, 6.11.2023: <https://sprotyv.mod.gov.ua/vorog-nalagodyv-systemu-mobilizatsiyi-na-tot-pivdnia/>

205 Глава держави провів нараду щодо поточної ситуації в Запорізькій області / Офіційний сайт Президента України, 05.06.2022: <https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-proviv-naradu-shodo-potochnoyi-situaciyi-v-za-75613>

206 Національний телемарафон, 01.10.2022 / Телеграм-канал міського голови міста Мелітополя Івана Федорова, 01.10.2022: https://t.me/ivan_fedorov_melitopol/636

207 В Запорожской области выдали первые паспорта РФ / Российская газета, 11.06.2022: <https://rg.ru/2022/06/11/v-zaporozhskoj-oblasti-vydali-pervye-pasporta-rf.html>

Практика примусової паспортизації на окупованих територіях умовно може бути розділена на два періоди: до і після квітня 2023 року. Але для Запорізької області, окупаційний «керівник» якої вирізняється особливо жорстокими методами і цинічною риторикою, різниця між цими періодами не така значна, адже з перших днів існування «військово-цивільної адміністрації» Запорізької області на різних щаблях окупаційної адміністрації виникали спорадичні утиски, що мали на меті підкріпити твердження російської пропаганди, нібито «Росія тут назавжди».

Форми примусу до набуття громадянства РФ і наслідки його ненабуття

У жовтні 2023 року очільник окупаційної адміністрації Балицький заявив про плани подальшого посилення утисків проти українських громадян з початку 2024 року²⁰⁸.

Після ухвалення Указу Президента РФ²⁰⁹ колишні фактори тиску перетворюються на обов'язкові правила, зокрема, з'являються повідомлення про фізичне насильство²¹⁰ та позбавлення засобів для існування²¹¹.

Тиск щодо набуття громадянства неповнолітніми здійснюється переважно через батьків — представники РФ проводять обшуки і погрожують забрати дітей²¹². Крім того, спільним для окупованих територій засобом тиску є закриття доступу до освіти²¹³.

У Запорізькій області також відомо про паспортний тиск на працівників бюджетної сфери²¹⁴ і про труднощі із працевлаштуванням без паспорта РФ²¹⁵. До цього додаються загальні проблеми окупованих територій: соціальні виплати та доступ до медицини²¹⁶ можливі лише за паспортами РФ.

208 В ефіре «Россия 24» поговорили о самых актуальных вопросах жизни Запорожской области / Телеграм-канал так званого губернатора Запорізької області Євгена Балицького, 06.10.2023: <https://t.me/BalitskyEV/1857>

209 Supra 61.

210 «Паспортний терор» РФ. Як бути тим, хто в окупації / Deutsche Welle, 04.05.2023: <https://www.dw.com/uk/zitta-v-rosijskij-okupacii-brati-ci-ni-pasport-rf/a-65504433>

211 'Pretending to live a civilian life': How pro-Ukrainian residents of occupied Melitopol feel daily fear / CNN, 11.06.2023: <https://edition.cnn.com/2023/06/11/europe/ukraine-life-under-russian-occupation-melitopol-intl-cmd/index.html>

212 Russia Threatens Ukrainians Who Refuse Russian Citizenship / Human Rights Watch ,16.05.2023: <https://www.hrw.org/news/2023/05/16/russia-threatens-ukrainians-who-refuse-russian-citizenship>

213 У Бердянську без російських документів дітей не будуть допускати до навчання / Телеграм-канал «Бердянськ Сьогодні / Бердянськ Сейчас», 23.06.2023: <https://t.me/brdVP/11109>

214 Рашисти змушують мелітопольців отримувати російські паспорти / Телеграм-канал міського голови міста Мелітополя Івана Федорова, 12.10.2022: https://t.me/ivan_fedorov_melitopol/689; Оперативна інформація станом на 06.00 15.06.2023 щодо російського вторгнення / Офіційна Facebook сторінка Генерального штабу Збройних Сил України, 15.07.2023: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/pfbid0j8k9odfMRuxGom1YzbrmUd3RuijUjM18UfXnKEC5Zkf2YX7bkXAu4fHxcQ92q1qAl>

215 «Складним був виїзд на контрольовану Україною територію. Пізніше виїзд став неможливим, на роботі можна було працювати тільки з російськими паспортами, треба було брати російські номери машин» / М-ко І. Ю. с. Велика Білозерка Василівського району Запорізької області. Опитано свідка 17.03.2023. Архів ННЮІ ПНУ ім. В. Стефаника.

216 Защите себя и своих близких! / Телеграм-канал Центра занятости населения Запорожской области (Мелітополь), 15.06.2023: <https://t.me/czmel/848>; «Село Калинівка Веселівського району Запорізької області невелике, населення складає 300 осіб. Але як згадувала С-но Ю., до аптеки в селі не пропускають, якщо нема російського паспорта» /С-но Ю. М. с. Калинівка Калинівської сільської ради Веселівського району Запорізької області. Опитано свідка 10.08.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ ім. В. Стефаника.

Запорізька область виділяється серед інших окупованих територій особливими інструментами тиску. Так, із початку формування окупаційних органів, так званої військово-цивільної адміністрації Запорізької області, відстежується тенденція до демонстративних покарань нелояльних жителів окупованої частини області та формування інструментів для заволодіння майном жителів, що виїхали з окупованих територій.

Тема «безхазяйного майна» піднімається на окупованій території Запорізької області від початку створення там окупаційної адміністрації. З серпня 2022 вийшов Указ «голови ради міністрів військово-цивільної адміністрації Запорізької області»²¹⁷, у якому описується процедура виявлення й обліку майна, залишеного власниками. Перша редакція дає власникам усього три дні²¹⁸ на особисте подання документів для зняття майна з обліку як «безхазяйного», прописує процедуру, що дає змогу сусідам донести про залишене майно, та створює комісію, що матиме право розпоряджатись цим майном і передавати це право стороннім юридичним особам.

До кінця 2022 року в документ було внесено ряд незначних правок²¹⁹ (зокрема, у перелік осіб, що здійснюють опис житла, внесено представника силових структур), а з 28 грудня 2022 після виходу Постанови російського уряду²²⁰ починається процес введення цього аспекту в загальноросійські норми. При цьому голова Росреєстру заявляє²²¹, що систему обліку нерухомості у Запорізькій області створюватимуть з нуля, що вкотре ставить під загрозу майнові права громадян без російського паспорта.

Описана вище технологія майнового тиску застосовувалась ще до повномасштабного вторгнення на території районів Донецької та Луганської областей, окупованих до 2022 року (наприклад, «указ голови Донецької Народної Республіки»²²² та аналогічна норма у «законі Луганської Народної Республіки»²²³), а після 24 лютого 2022 року була поширена на території окупованої частини Запорізької області.

Крім того, ще у серпні 2022 року повідомляли про вимогу отримання російського громадянства для оренди земельних паїв²²⁴, а в жовтні виставлена вимога російського громадянства під час реєстрації бізнесу в окупованому регіоні²²⁵.

217 Supra 76 (2).

218 Выявленные объекты бесхозного имущества / Официальный сайт Правительства Запорожской Области, 19.08.2022: https://zo.gov.ru/news/show/vyavlennye_obekty_besxozajjnogo_imushhestva

219 Supra 76 (2).

220 Постановление правительства РФ от 28.12.2023 № 2474 «Об утверждении Правил управления органами Донецкой Народной Республики, Луганской Народной Республики, Запорожской области и Херсонской области, имеющим признаки бесхозного и не отнесенным к федеральной собственности, собственности субъекта Российской Федерации или муниципальной собственности имуществом, расположенным на территориях указанных субъектов Российской Федерации»: <http://actual.pravo.gov.ru/text.html#pnum=0001202212290156>

221 Росреестр начнет учёт недвижимости на новых территориях с 2023 года / Правда ДНР, 27.12.2022: <https://dnr-pravda.ru/rosreestr-nachnet-uchyt-nedvizhimost-na-novyh-territoriyah-s-2023-goda/>

222 «Указ Главы Донецкой Народной Республики от 28 апреля 2021 года № 116 "О выявлении, учете и принятии в муниципальную собственность бесхозных недвижимых вещей и выморочного имущества"»: https://denis-pushilin.ru/doc/ukazy/Ukaz_N116_28042021.pdf

223 Народный Совет внес изменения в закон о системе налогообложения в ЛНР / Луганский Информационный Центр, 30.05.2015: <https://lug-info.com/news/narodnyi-sovet-izmenil-poryadok-administrirovaniya-beskhoznogo-imuschestva-2139>

224 Триває примусова паспортизація на окупованих територіях / Головне управління розвідки МО України, 05.08.2022: <https://gur.gov.ua/content/tryvaie-prymusova-pasportyzatsiia-na-okupovanykh-terytoriiakh.html>

225 Пять шагов для регистрации и перерегистрации бизнеса в Запорожской области / За!ТВ. Новости Запорожской области, vk.com, 12.10.2022: https://vk.com/wall-214856098_1239

Упродовж другої половини 2022 року окупаційна адміністрація Запорізької області розгортала кампанію залякування населення з проукраїнськими поглядами. 15 липня 2022 року очільник окупаційної адміністрації Балицький повідомив про підписання Указу, що поширює відповідальність за так звані «екстремістські дії» (зокрема в інтернеті) на родичів винного, у разі, якщо ті не донесли на нього²²⁶. Російські інформаційні джерела публікують ряд відео так званого видворення²²⁷, де російські силовики на камеру, зачитавши формальний текст, демонстративно повертають людям паспорт громадянина України і відправляють їх порожньою дорогою начебто у бік територій під українським контролем. Час публікації цих відео — з серпня 2022 року по січень 2023-го.

Мер міста Мелітополя Іван Федоров²²⁸ в лютому 2023 року повідомляє, що 10 з видворених дістались Запоріжжя, проте стверджує, що більшість видворених тримають у полоні й змушують працювати на окупаційні війська.

Очільник окупаційної адміністрації Балицький у коментарі на російському телебаченні²²⁹ називає цю процедуру гуманною, адже видворені, за його словами, займалися екстремізмом. Але в травні 2023 практику начебто скасовують²³⁰ з посиленням на заборону ради безпеки РФ.

Через відсутність чітких критеріїв застосування цього виду покарання та його вибіркового характеру, вірогідно, представники окупаційної адміністрації можуть застосовувати цей інструмент серед іншого для залякування населення, що відмовляється отримувати російські паспорти.

226 В Запорожье подписали указ о выселении на Украину за помощь радикалам / РИА Новости, 15.07.2022: <https://ria.ru/20220715/ukraina-1802855870.html>

227 Выдворение из Запорожской области. Никогда не было и вот опять... / dzen.ru, 18.08.2022: <https://dzen.ru/video/watch/62fe4182ce1d937feac5c5cd>; Выдворение 5-х жителей Запорожской обл. на территорию Украины за дискредитацию власти и СВО / ДОНЕЦК | ВЕСТИ ДНР | СВОДКИ С ФРОНТА | ЧП, vk.com, 16.01.2023: https://vk.com/wall-112496564_815229; Очередное выдворение за пределы Российской Федерации (Запорожская область) агентов украинской разведки / ЮГ Башкортостана, vk.com, січень 2023 року: https://vk.com/video-149003520_456242522

228 10 депортированных жителей смогли вырваться из плону оккупантов до Запоріжжя / Телеграм-канал міського голови міста Мелітополя Івана Федорова, 01.02.2023: https://t.me/ivan_fedorov_melitopol/1279

229 Врио Губернатора Запорожской области Евгений Балицкий рассказал, за какие преступления грозит выдворение на подконтрольную киевскому режиму территорию / Лента новостей Запорожжя, vk.com: https://vk.com/video-213127547_456251488

230 В Запорожской области отменили выдворение за «антироссийские действия» / РБК, 08.05.2023: <https://www.rbc.ru/politics/08/05/2023/645923f39a7947f1f76d3bce>

5

Нав'язування громадянства РФ громадянам України на території РФ

Окрім зазначених у попередніх розділах порушень на тимчасово окупованих територіях України, Російська Федерація застосовує ряд практик примусу щодо громадян України на власній території. Ці практики і нормативні акти, що їх уможливають, створюють умови, в яких збереження української ідентичності та зв'язку з державою Україна неможливе. Обмеження, зокрема, стосуються питань свободи пересування, примусової мобілізації у ЗС РФ та поміщення осіб, що перебували в місцях несвободи на території України, неповнолітніх та недієздатних громадян України у місця несвободи на території РФ, а у випадку з дітьми — і в російські родини.

Згідно з офіційною урядовою статистикою РФ за 2022 рік, на територію Російської Федерації прибуло близько 4,8 мільйонів українських громадян, серед яких понад 700 тисяч — діти²³¹. Відповідно до даних Агентства ООН у справах біженців, цей показник є меншим: станом на 30 червня 2023 року, кордон у напрямку РФ перетнули 2,8 мільйонів українців²³².

Тут варто зазначити, що, згідно з офіційними заявами російських чиновників, значна частина цих людей²³³ перебувала на території країни транзитом і невдовзі покинула її у напрямку третіх країн. Так, МВС РФ стверджує: станом на березень 2022 року статус тимчасового прихистку у РФ оформили 11 932 особи, 31 грудня 2022 року таких людей було 65 374, а у березні 2023 — 51 579²³⁴.

На громадян України, що з певних причин перебували на території РФ (800 тисяч, згідно з даними Всеросійського перепису 2021 року²³⁵), після повномасштабного вторгнення почали чинити додатковий тиск для включення їх у російське суспільство і створення умов, що спонукають до отримання громадянства РФ.

231 Доклад о деятельности Уполномоченного при президенте Российской Федерации по правам ребёнка в 2022 году: <https://web.archive.org/web/20230804070232/https://deti.gov.ru/detigray/upload/documents/July2023/7JkHUTqLsZL45Jp4Xl.pdf>

232 Ukraine Refugee Situation / Operational Data Portal: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

233 Свыше 5 млн беженцев прибыли в Россию с территории Украины и Донбасса с февраля / ТАСС, 19.12.2022: <https://tass.ru/obschestvo/16627517>

234 Статистика МВД: число официальных «беженцев» упало на треть за год, продолжается падение интереса к гражданству РФ / Комитет «Гражданское содействие», 28.07.2023: <https://refugee.ru/dokladyi/stats-1q-2023/>

235 Украинцы в России / Википедия: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%86%D1%8B_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8

Громадян України силові структури РФ вважають тією групою, представники якої схильні до шпигунства, терористичних актів та диверсій²³⁶. Тому українці, що проживають та працюють у РФ, ризикують:

- бути затриманими представниками силових структур без законної підстави (28 лютого 2022 року у місті Москва поліцейські зняли десятох чоловіків з паспортами України з автобуса, яким вони мали їхати в Україну; приводом для затримання та доправлення в суд стало оформлення протоколів про нецензурну лайку у публічному місці²³⁷);
- пройти через тривалі допити (згідно зі свідченнями одного з постраждалих²³⁸, такий допит може тривати до 7 годин);
- бути змушеними надати доступ до приватних даних. Під час допитів представники силових структур фотографують документи, що посвідчують особу, записують персональні дані самої людини та її родичів, знімають процес допиту на відео, перевіряють IMEI мобільного телефону та вивчають його вміст (чати у месенджерах, фото, електронна пошта), знімають відбитки пальців, запитують про політичні переконання, ставлення до «СВО», наявність родичів чи знайомих, що служили чи служать у ЗСУ тощо²³⁹;
- не мати можливості виїхати з РФ за власним бажанням (колишнього поліцейського, якого у 2022 році було депортовано з ТОТ Донецької області до РФ, за спроби повернутися до України через Естонію не пропустили через кордон, велівши залишатися у РФ та отримувати громадянство²⁴⁰;
- труднощі з виїздом з РФ виникають також у людей, які з певних причин втратили документи, що посвідчують особу та її належність до громадянства України.²⁴¹

Становище громадян України, депортованих на територію РФ

Однією з груп громадян України, які зазнають утисків на території РФ, є депортовані з тимчасово окупованих територій. Так, у значній кількості випадків вивезення українських громадян на початку повномасштабного вторгнення мало ознаки депортації, адже представники РФ і прямо здійснювали примусове переміщення осіб, і навмисно створили умови, за яких люди були позбавлені вільного та усвідомленого вибору щодо подальшого місця проживання²⁴².

Ще на початку повномасштабного вторгнення, 12 березня 2022 року Уряд РФ ухвалив Постанову № 349, у якій було передбачено розподіл за російськими регіонами українських громадян, які «вимушено покинули житлові приміщення та прибули

236 ФСБ: Украинские спецслужбы пытаются использовать для диверсий украинцев, проживающих в РФ / RG.ru, 28.02.2022: <http://surl.li/qyvkk>

237 Технологии политического профайлинга / Доклад проекта «Сетевые Свободы»: <https://drive.google.com/file/d/1sg8wDktOErOxBR29JaXJAsXxSMBUvLFR/view>

238 «Немов по етапу». Незаконне вивезення та насильство проти цивільних в Україні під час російської «фільтрації» / Доповідь Amnesty International, листопад 2022 року: <https://eurasia.amnesty.org/wp-content/uploads/2022/11/eur-5061362022-ukr-esrecs.pdf>

239 «Откатали пальцы, залезли в телефон». Что происходит с гражданами Украины при выезде из России / Новая газета, 09.03.2022: <https://novayagazeta.ru/articles/2022/03/09/otkatali-paltsy-zalezli-v-telefon>

240 Supra 238.

241 Supra 78.

242 Ibid.

на територію суб'єктів РФ в екстреному масовому порядку», а насправді — були депортовані з території України. Згідно з документом, 95 909 осіб мали розселити у 85 суб'єктах РФ. При цьому тисячі українців запланували депортувати в Сахалінську область, Приморський край та Республіку Бурятію — за понад 9 тисяч кілометрів від звичного місця проживання²⁴³.

В особливо вразливому становищі щодо нав'язування російського громадянства на території РФ опинилися ті українці, які на момент початку повномасштабного вторгнення або у зв'язку з ним перебували в місцях цілодобового утримання, зокрема діти-сироти і позбавлені батьківського піклування, особи з інвалідністю та ув'язнені.

Заходи, за своєю суттю спрямовані на нав'язування громадянства РФ неповнолітнім українським громадянам, яких було депортовано на територію РФ, містяться в низці нормативно-правових актів, згаданих у попередніх розділах цього звіту. Ключову роль у цьому питанні відіграє Указ Президента РФ № 330, що фактично позбавляє неповнолітніх та недієздатних громадян України права вибору громадянства, і дозволяє розпоряджатися їхнім правовим статусом стороннім особам та організаціям. Вони, як вже зазначалося раніше, можуть бути призначені російською владою чи окупаційними адміністраціями, а законні опікуни можуть піддаватись тиску з боку силових структур. Зокрема, повідомляють про застосування тривалих процедур фільтрації до родичів²⁴⁴, що намагаються повернути дитину, коли співробітники ФСБ кажуть, що віддадуть дитину законному представнику тільки після того, як він отримає російський паспорт²⁴⁵.

Точна кількість депортованих українських дітей, яким вже нав'язали громадянство РФ, невідома. Однак, щонайменше 380 неповнолітніх, яких передали під опіку росіянам, отримали громадянство РФ. Про це згадувала Уповноважена з прав дитини при Президентові РФ Марія Львова-Бєлова²⁴⁶.

При цьому Львова-Бєлова у звіті щодо своєї діяльності²⁴⁷ заявляє, що діти начебто зберігають українське громадянство і можуть користуватись перевагами обох правових статусів. Проте це суперечить статті 10 Федерального закону «Про громадянство Російської Федерації», який передбачає, що громадянин РФ, який має подвійне громадянство чи множинне громадянство, розглядається РФ лише як громадянин РФ незалежно від місця його проживання, за винятком випадків, передбачених федеральним законом або міжнародним договором РФ.

Так само у вразливій ситуації опинилися й літні люди та особи з інвалідністю, що перебувають у закладах закритого типу. Згідно з даними журналістського розслідування видання The Telegraph, представники Росії депортували з Каховки до Воро-

243 Постанове́ние П^равитель^ства Р^Ф от 12 марта 2022 г. № 349 «О распределении по субъектам Российской Федерации граждан Российской Федерации, Украины и лиц без гражданства, постоянно проживающих на территориях Украины, Донецкой Народной Республики, Луганской Народной Республики, Запорожской области и Херсонской области, вынужденно покинувших жилые помещения и прибывших на территории субъектов Российской Федерации в экстренном массовом порядке»: <https://base.garant.ru/403692318/>

244 Тримали по 14 годин: на допиті ФСБ у РФ померла жінка, яка приїхала забрати 2 депортованих дітей / Фокус, 10.04.2023: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/559821-trimali-po-14-godin-na-dopiti-fsb-u-rf-pomerla-zhinka-yaka-prijihala-zabрати-2-deportovanih-ditey>

245 76 днів в окупованому Криму: як ми повертали викрадену дитину / hromadske, 18.10.2023: https://youtu.be/AosLGG7YHf4?si=EUqyRi_Lk1GRzy4T

246 Фактчек: дзвонимо Львовій-Бєловій і питаємо про українських дітей у Росії та ордер МКС / Катерина Лихогляд, Мар'яна Сич, Радіо Свобода, 08.11.2023: <https://www.radiosvoboda.org/a/deportatsiya-ukrayinskykh-ditey-lvova-byelova-rozмова-faktchek/32676520.html>

247 Activities of the Russian Federation Presidential Commissioner for Children's Rights Maria Lvova-Belova to protect children during a special military operation, 04.04.2023: <https://web.archive.org/web/20230410183035/https://deti.gov.ru/detigray/upload/documents/April2023/QYQjD1VHtINu74bQuDAF.pdf>

нежа групу з п'яти людей з інвалідністю віком від 20 до 35 років. За свідченнями координаторки відділу евакуації депортованих Неллі Ісаєвої, у них відібрали українські паспорти та фактично примусили отримати російські²⁴⁸. У лікарнях, розташованих на окупованих територіях України або в РФ, документи також забирали і в українських дітей, натомість виготовляючи їм російські²⁴⁹. Дорослі та неповнолітні, які постраждали від подібних дій влади РФ, стверджують, що їм брехали, ніби українські документи «загубилися» або «потребують перекладу російською». Крім того, вони вказують на повну заборону покинути територію закритого закладу²⁵⁰.

Ще однією вразливою групою, що з початком повномасштабного вторгнення потрапила під фактичний контроль влади РФ, є українські ув'язнені. Так, в'язні українських пенітенціарних закладів з Херсонської, Запорізької та Миколаївської областей, які опинилися на ТОТ, пізніше були депортовані у колонії та тюрми, розкидані всією територією РФ²⁵¹. Через тривалість війни у багатьох із них стали закінчуватись строки ув'язнення, передбачені вироками українських судів, але вийти на свободу на території РФ та повернутися на територію України багатьом із них не вдавалося. З початку повномасштабного вторгнення російська влада відмовлялась повертати їх на територію України, мотивуючи це безпековою ситуацією в Україні. Наприклад, таку відмову отримали колишні в'язні, що перебувають у Тольятінському Центрі тимчасового утримання іноземних громадян (далі — ЦТУІГ). При цьому один зі згаданих в'язнів є жителем міста Маріуполя, а інший — міста Євпаторії²⁵², на території яких не відбувається бойових дій.

Це в окремих випадках призводить до безстрокового й безпідставного тримання громадян України у ЦТУІГ на території РФ. Відомі випадки тримання у цих міграційних тюрмах (що оснащені для утримання не більше ніж на 3 дні) від півроку до 9 місяців.

При цьому влада РФ створює умови, за яких нібито відсутність громадянства РФ у ув'язнених та депортованих українців є єдиною причиною затримки їхнього звільнення з місць несвободи після відбуття строку покарання, визначеного вироком. Наприклад, у виправній колонії у місті Усть-Лабінську Краснодарського краю адміністрація колонії пропонувала ув'язненому громадянину України отримати паспорт РФ саме для того, щоби після звільнення з колонії уникнути тривалого перебування у ЦТУІГ²⁵³.

Таким чином, правова й фактична атмосфера на території РФ створює ризики для громадян України, які перебувають на цій території та не набувають громадянства РФ. Окремі заходи РФ спрямовані на вразливі категорії населення, які обмежують в їхньому виборі щодо отримання або відмови від набуття громадянства РФ — зокрема, недієздатних та неповнолітніх осіб.

248 Викрадені, пограбовані, покалічені. Газета Telegraph розповідає про літніх українців, яких силою перевезли до Росії / Наталія Чурікова, Голос Америки, 21.07.2023: <http://surl.li/qyvls>

249 Див., наприклад: «Допоможіть мені». Історія депортації підлітка, якого вдалося повернути в Україну / Марія Лебедева, Українська Правда, 30.12.2022: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/12/30/252072/>

250 Children are not the only ones being abducted by Russia / Verity Bowman, The Telegraph, 20.07.2023: <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2023/07/20/russia-war-crimes-abducting-ukraine-children-elderly/>

251 «Вы уже россияне». Что происходит с вывезенными на юг России украинскими заключенными / Кавказ.Реалии, 12.09.2023: <http://surl.li/qyvme>; «Два часа избивали у всех на виду за отказ сотрудничать с новой администрацией» / UnMode, 04.07.2023: <https://unmode.org/novosti/dva-chasa-izbivali-u-vsex-na-vidu-za-otkaz-sotrudniczat-s-novoj-administracziej.html>; Депортовані із застосуванням примусу та покинуті напризволяще / ГО «Захист в'язнів України», 25.07.2023: <https://ngoauu.org/departovani-iz-zastosuvannyam-primusu-ta-pokinuti-na-prizvoliyashhe/>

252 «Хуже, если отвезут под бомбы». Голодовка бывших заключенных / Радио Свобода, 11.06.2022: <https://www.svoboda.org/a/huzhe-esli-otvezut-pod-bomby-golodovka-byvshih-zaklyuchennyh/31892410.html>

253 Краденые зэки. Невероятные приключения украинского вора, которого война застала в херсонской колонии № 90 — и досиживать свой срок ему пришлось в России / Новая газета Европа, 06.08.2023: <https://novayagazeta.eu/articles/2023/06/06/kradenye-zeki>

6 Набуття громадянства РФ: ключові ризики

Доцільно також розглянути ризики та наслідки набуття громадянами України російського громадянства.

Отримання паспорта РФ є автоматичним приводом для постановки чоловіків на військовий облік. Окрім власне небезпеки мобілізації до ЗС РФ та примусу до участі у воєнних діях проти України, це ускладнює виїзд чоловіків із РФ. Відповідно до статті 21 Федерального закону «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію в Російській Федерації», громадянам, які перебувають на військовому обліку, з моменту оголошення мобілізації забороняється виїзд з місця проживання без дозволу федеральних органів влади. Такі обмеження стосуються всіх, хто стоїть на військовому обліку, незалежно від того, підлягають вони мобілізації чи ні²⁵⁴. А стаття 23 Федерального закону «Про громадянство Російської Федерації»²⁵⁵ не допускає вихід із громадянства РФ, якщо громадянин має невиконане зобов'язання перед РФ, включно зі службою у Збройних силах. Отже, чоловіки, яким було нав'язане громадянство РФ, щонайменше на період війни втрачають можливість покинути територію РФ, а також перебувають під ризиком примусової мобілізації.

Ризики внаслідок набуття громадянства РФ існують і з боку України. Як згадувалося раніше, при тому, що згідно з офіційною позицією Уряду України, примусово автоматично набуто російське громадянство є нікчемним, закон не містить визначення «примусового автоматичного набуття громадянства». Відповідно, виникає питання: як буде розглядатися процедура набуття громадянства РФ, передбачена російським законодавством після включення окупованої української території до складу РФ восени 2022 року. Прописана формальна процедура принесення Присяги громадянина РФ введена для демонстрації добровільності набуття громадянства РФ. Враховуючи, однак, розглянуті вище форми тиску та примусу жителів ТОТ, які не набули громадянства РФ, у таких умовах вибір набути громадянство РФ не можна назвати добровільним.

Правозахисні організації також отримують інформацію про масову практику, коли представники Української Держави (ймовірно, Служби безпеки України) примушують громадян України, які отримали паспорт РФ, віддавати його після в'їзду на територію України без оформлення жодних документів про вилучення. Такі дії викликають занепокоєння, адже паспорт РФ може бути джерелом ідентифікації особи внаслідок втрати нею інших документів, або ж у тому разі, коли особа вперше отримала паспортний документ вже в період окупації території України і не має документів українського зразка. Крім того, паспорт РФ може бути доказом порушення РФ норм міжнародного права та порушення представниками окупаційних адміністрацій законодавства України.

Жителі ТОТ перебувають у складних умовах, коли задля того, щоб вижити, вони змушені або покинути ТОТ, що також є надзвичайно складним, а подекуди й неможливим процесом, або ж набути громадянство РФ. При цьому набуття громадянства РФ має свої ризики та негативні наслідки.

254 Федеральний закон «О мобилизационной подготовке и мобилизации в Российской Федерации» от 26.02.1997 № 31-ФЗ: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_13454/

255 Supra 53.

Висновки

Нав'язування громадянства іншої держави є порушенням основоположних принципів міжнародного права — поваги до територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи, а також ряду інших норм міжнародного права прав людини. Такі дії в умовах окупації також порушують норми міжнародного гуманітарного права та у разі нав'язування громадянства неповнолітнім мають ознаки злочину геноциду. Українське законодавство, своєю чергою, не визнає примусового автоматичного набуття громадянства РФ громадянами України, що проживають на окупованих територіях.

Законодавче підґрунтя для нав'язування громадянства РФ громадянам України та інших держав готувалося роками. Системна політика РФ щодо нав'язування громадянства РФ українським громадянам на окупованих територіях та на території РФ, яка розпочалася ще у 2014 році, а саме в окремих районах Донецької та Луганської областей, окупованих РФ до 2022 року, та в Криму, і триває донині, поширюючись на території, окуповані після 24 лютого 2022 року.

Щоб отримати повний контроль над окупованими територіями і населенням, яке там проживає, встановити свій порядок та виконувати політику РФ, окупаційна влада вдається до методів прямого та непрямого примусу громадян отримати російський паспорт.

Тоді як на тимчасово окупованій території АР Крим та міста Севастополь РФ застосовувала автоматичне примусове надання громадянства РФ, на території окремих районів Донецької та Луганської областей, окупованих РФ до 2022 року, був передбачений спрощений порядок отримання громадянства РФ. Водночас на цих територіях застосовувалися обмеження для жителів цих територій, які не набули громадянства РФ, щодо права на працю, соціальне та медичне забезпечення. Після включення цих територій, а також територій, окупованих після 24 лютого 2022 року, до складу РФ, була передбачена нова політика нав'язування громадянства РФ. Зокрема, жителі цих територій набувають громадянство РФ в момент включення цих територій до складу РФ, однак, за умови принесення присяги громадянина РФ. Таким чином російська влада намагається продемонструвати, що отримання російського паспорта, який посвідчує отримання громадянами України російського громадянства, є нібито добровільним актом. Утім, не можна вважати таке отримання паспорта РФ добровільним.

РФ створює на ТОТ умови, за яких ненабуття громадянства РФ призводить до ряду обмежень. Зокрема, на всіх розглянутих окупованих територіях простежуються обмеження права на працю, права власності, доступу до освіти, соціальної та медичної допомоги, тут демонструють свідому політику тиску з боку РФ, спрямовану на примус до набуття громадянства РФ. Про наявність такої державної політики РФ свідчать також зміни до законодавства, що стосуються українців, які проживають на ТОТ.

Політика нав'язування громадянства РФ застосовується до громадян України і на території РФ. Найбільше це впливає на вразливі категорії цивільних, які перебували в місцях цілодобового утримання на окупованих територіях України і були депортовані на територію РФ — діти-сироти і позбавлені батьківського піклування, особи з інвалідністю та ув'язнені.

Враховуючи вищезазначене, політика РФ щодо нав'язування громадянства РФ є системною, передбачає ряд засобів примусу громадян України до набуття російського громадянства та порушує ряд норм міжнародного права.

Рекомендації

Державним органам

1. Належним чином розслідувати факти нав'язування громадянства РФ громадянам України на окупованих територіях та на території РФ, з урахуванням практик та засобів примусу до набуття громадянства РФ, що застосовуються до таких осіб, а також із особливою увагою до випадків нав'язування громадянства РФ неповнолітнім.
2. Комунікація державних органів, їхніх посадових осіб має відповідати сформованій в законодавстві України політиці щодо невизнання автоматичного примусового громадянства РФ, набутого громадянами України на ТОТ України.
3. З урахуванням протиправного «включення» частини території України до складу РФ та поширення російського законодавства на території Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей, а також урізноманітнення практик нав'язування громадянства РФ (наприклад, імітування добровільного набуття громадянства РФ жителями окупованих територій), зокрема, громадянам України, які були депортовані на територію РФ, підготувати відповідні зміни до Закону України «Про громадянство» в частині невизнання такого нав'язаного громадянства РФ та виключення факту його набуття з переліку підстав для втрати громадянства України.
4. Проводити систематичну роботу з інформування громадськості щодо становища громадян України на окупованих територіях, заходів тиску та примусу, що застосовуються до них для нав'язування громадянства РФ.
5. Припинити практику свавільного вилучення паспортів громадян РФ, виданих українським громадянам на тимчасово окупованій території України.

Міжнародним партнерам

1. Засудити систематичну політику РФ щодо нав'язування російського громадянства громадянам України на окупованих територіях та на території РФ, а також порушення прав людини, які РФ застосовує для примусу до набуття такого громадянства, та не визнавати документи, отримані внаслідок такого нав'язування.
2. Засудити систематичну політику РФ щодо нав'язування російського громадянства неповнолітнім громадянам України, що має ознаки злочину геноциду в частині насильницької передачі дітей з однієї національної групи в іншу. Сприяти врахуванню цієї політики в межах розслідування Міжнародного кримінального суду щодо примусового переміщення та депортації українських дітей в РФ.

- 3.** Продовжити моніторинг нав'язування російського громадянства громадянам України в межах роботи механізмів захисту прав людини, зокрема, Управління Верховного комісара ООН з прав людини тощо.
- 4.** Посилити тиск на РФ щодо припинення нею практики нав'язування громадянства РФ громадянам України, які проживають на тимчасово окупованих територіях Донецької, Запорізької, Луганської, Херсонської областей.

«Україна. П'ята ранку»

Коаліція правозахисних організацій, які збирають докази та документують воєнні злочини і злочини проти людяності, вчинені в ході російської збройної агресії в Україні

